

Z kapitalismu ..... do socialismu a zpět

..... Jiří Kabele

Z kapitalismu do socialismu a zpět

Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky

doc. PhDr. Jiří Kabele

Recenzenti:

prof. PhDr. Jan Křen, DrSc.

prof. Ilja Šrubař

Obálka a grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2005

© Jiří Kabele, 2005

ISBN 80-246-1127-9

ISBN 978-80-246-2386-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Práce vznikla za podpory Grantové agentury ČR (projekt: Přerody Československa a České republiky, 403/00/0523).

Dne 13. 10. 1976 byly ve Sbírce zákonů ČSSR (č. 120) zveřejněny „Mezinárodní pakt o občanských a politických právech“ a „Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech“, které byly jménem naší republiky podepsány v roce 1968, stvrzeny v Helsinkách roku 1975 a vstoupily u nás v platnost dnem 23. 3. 1976. Od té doby mají naši občané právo a náš stát povinnost se jimi řídit.

Svobody a práva, jež tyto pakty zaručují, jsou důležitými civilizačními hodnotami, k nimž v dějinách směřovalo úsilí mnoha pokrokových lidí a jejichž uzákonění může významně pomoci humánnímu rozvoji naší společnosti. Vítáme proto, že ČSSR k těmto paktům přistoupila.

(Prohlášení CHARTY 77 z 1. ledna 1977)

*Když vám někdo říká, že vám zakroutí krkem, věřte mu!
(Židovská moudrost)*

Komunisté vždycky falšovali dějiny. Lhaní a podvody podle Paula Johnsona ostatně představovaly Marxovu základní metodu práce na jeho nikdy nedokončeném Kapitálu.¹ Když však líčili své revoluční záměry, byli v zásadě upřímní. Nikdy se netajili tím, že diktatura proletariátu se nakonec stane jejich základním nástrojem zrušení kapitalistického řádu a že společnost čekají mobilizace a teror, který nebude znát bratra. Proč česká veřejnost stejně jako politici nekomunistických stran těmto zprávám nevěřili? Pozoruhodný je zejména případ členů moskevského vedení KSČ. Přestože měli osobní zkušenosti se Stalinovým terorem, organizovali jej v domácím prostředí a sami se nakonec mnohdy stali jeho obětí. Kdyby nedošlo k tomuto záhadnému „podceňování“ komunistických slov a činů, neměl bych o čem psát. Cesta tam a zpátky by se nekonala. Bylo by o jednu záhadu, kterou se pokouším v této knize řešit, mím.

1.1 S jakými představami jsem knihu začínal psát?

Intuice z června 2000

Nápad porovnávat socialistický a kapitalistický přerod vznikl v první polovině roku 1991.² Slíbil jsem do anglického sborníku článek Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu. Projekt se neuskutečnil. Můj text nakonec vyšel v prvním čísle Sociologického časopisu v roce 1992. Myšlenka porovnávat dvě velké proměny české společnosti měla samozřejmě své aktuální přesahy. Chtěl jsem ukázat, že logika či příběh změn, které

¹ Johnson: Intelektuálové, 1995

² Intenzivní práce na této knize jsem zahájil ovšem až v červnu 2000. Sepsal jsem si své vstupní představy o jejím výsledném tvaru. Chtěl jsem tyto představy zařadit do předmluvy a dopsat k nim, jak kniha dopadla. Toto předsevzetí zde plním jen částečně. Původní text jsem výrazně zkrátil, ale nic jsem – leda v poznámkách – již nepřidával.

jsme čerstvě prožívali, byla založena v cestě československé společnosti 20. stoletím a zejména pak v proměně let 1948–1953 v trojím smyslu. Jednalo se o srovnatelně ambiciózní projekty revolucí (přerodů režimů), které vyvolávaly podobné anomické přerodové procesy ve společnosti, a proto i jejich zvládnutí bylo v lecčems příbuzné. Zažitý socialistický přerod nás nutil porozumět současnému přerodu jako provádění opačné proměny, a to jak po stránce obsahu, tak po stránce metod provedení. Konečně zkušenost založená českou historií celého dvacátého století – obou světových válek i „revolučního“ vzniku samostatného Československa a jeho obnovy – se stala přirozenou výbavou společnosti pro její proměnu na konci tisíciletí.³

Obě velké proměny mě ovšem také zajímaly jako příležitost pokusit se dát odpověď na staronové ústřední sociologické otázky: Jak je proměnlivý řád moderních společností možný? Jak se proměňuje, a přesto trvá? Za jakých okolností se dostává do mimořádná? Jak a kdy se znovu obnovuje již proměněný? Aby se tyto otázky daly řešit, je třeba rozlišovat tři druhy proměn. *Transfigurace* podléhají řádu, jsou mu vlastní, ale tento řád nemění. *Transformace* mění řád zásadně a spojitě, zatímco *přerody* či *tranzice* tak činí nespojitě.

V této monografii rozvíjím v sociologické obci menšinový přístup tranzitologický, který zdůrazňuje nespojitost. Hned na počátku je ovšem třeba říci, že se nejedná o absolutní nespojitost. V každém přerozujícím se společenském uspořádání lze vždy nalézt mnoho rysů a složek, které přetrvávají, anebo se mění jen postupně. Na druhé straně jakékoliv proměny institucí, příběhů i sociálních struktur, ať patří k transfiguracím, či transformacím, nemohou být absolutně spojitě. Jsou vždy také výrazem koordinace vědomí a jednání zúčastněných osob, a ta má vždy svou přetřžitou interakční a udalostní povahu.

Jde mi v této práci spíše o obecná sociologická zkoumání než o hledání historické pravdy o klíčových dějinných událostech české společnosti, o české národní povaze, o zvažování českých evropských šancí či o morální

---

³ Kdybych do srovnávání přibral ještě proměnu české společnosti spojenou s první světovou válkou, rozpadem Rakouska-Uherska a vznikem republiky (1918–1923), ukázalo by se, že popisované zakládání velkých proměn předchozími platí nejspíš i v tomto případě. Obecně představuje specifickou formu závislosti na cestě zprostředkovanou kolektivní pamětí. Jedná se o sémantické překlenutí času: jedna změna se vymezuje vůči druhé porovnáváním shod a rozdílů. Tak národní revoluce roku 1944–1947 navazující na druhou světovou válku mohla být novou šancí vyřešit česko-německý problém i zopakovat v odvetě střetnutí socialistických a občanských sil z let 1918–1923. Naopak polistopadové proměny let 1989–1994 výrazně ovládala sémantika návratu do Evropy a nápravy historického komunistického omylu. (Doplnek původního textu.)

zhodnocení dějinných výkonů českého národa.⁴ Nebudu se jako Ladislav Holý zaměřovat „na sledování způsobů, jakými české kulturní významy, zvláště koncept české identity a související národní cítění“ ovlivňovaly historické dění.⁵ Jsem ovšem také Čech, a proto jsem chtěl nechtě asi i tyto otázky v druhém plánu řešit.

Obecně sociologické zaměření mě vedlo k souběžnému rozvíjení, propojování a vyvažování teoretického zkoumání i empirického vyšetřování. Pod vlivem vlastní teorie duální sociální konstrukce reality⁶ jsem programově věnoval pozornost především: (i) za pochodu prováděnému inscenování přerodu a jeho herním rámcům a (ii) průvodnímu sociálnímu konstruování hierarchií a ekvit (tj. soustav sociálních vztahů hlavně určených rovnými vztahy).

Aktéři obou studovaných historických proměn české společnosti předpokládali, že řád české společnosti je nejen proměnlivý, ale také cíleně proměnitelný. Ze starého pokleslého řádu je možné se dopracovat k vyššímu společenskému uspořádání (dále zřízení). Zásadní proměna starého režimu provede lid organizovaný nově nastolenou vládou. Povahu nového zřízení bude určovat právo, které si společnost sama uloží. Sama sebe přitom musí na čas uvést do provizoria, které ospravedlní užití mimořádných revolučních prostředků. Nejde ovšem o jakoukoli proměnu, ale o proměnu zákonitou. Dříve či později k ní musí dojít bez ohledu na okolnosti i momentální volbu společnosti.

Na rozdíl od aktérů historických proměn české společnosti budu zde hájit spíše opačné teoretické i metodologické stanovisko. Zásadní a dramatické proměny společnosti nemohou být promyšleně řízenými skoky do nového řádu, stejně tak jako nemohou být plně plánovanou postupnou modernizací institucí. Poslední tvrzení naznačuje, že z hlediska poznávacích šancí není zásadní rozdíl mezi tranzitologickými a transformatologickými přístupy, ale mezi otevřeným a uzavřeným chápáním zásadních proměn společnosti. Otevřený přístup nahlíží účinky souběhů vnitřních a vnějších proměn doprovázejících erozi a konec režimu, jeho přerod a následnou normalizaci jako nedourčené. Mají jedinečné rysy. Nejsou plně a jasně předurčeny minulým děním, a to jak co do svého odstartování, tak co do svého průběhu. Naproti

⁴ Deklarovaná obecnost sociologického zkoumání vyvolala námitku kolegy Jiřího Vykoukala, že moje „koncepte stojí trochu na pomezí konstatování, že se v lidské společnosti vždycky dějí nějaké věci, když dojde ke zlomu ... Jak to funguje v českém případě, tak to funguje i v kterémkoliv jiném případě, akorát se tam mluví polsky, rumunsky, maďarsky atd.“ Přesně o takový obecný, teoreticky založený popis přerodů soudobých společností jsem se ovšem snažil.

⁵ Holý: *Malý český člověk a velký český národ*. 2001.

⁶ Kabele: *Přerody. Principy sociálního konstruování*. 1998.

tomu pro uzavřené přístupy jsou charakteristické sice sugestivní, ale pochybné předpoklady o tom, že k zásadním proměnám dochází zákonitě, že tyto proměny mají svůj – na pojetích aktérů nezávislý – cíl určený předchozím vývojem společnosti a že průběh proměn aktéři spoluurčují jen v tom směru, že buď volí správnou cestu k tomuto objektivnímu cíli, anebo nikoli. Z řečeného je tedy již patrné, že českou cestu do kapitalismu paradoxně otevíralo spíše uzavřené pojetí proměn.

Rozhodl jsem se pro neobvyklou metodu srovnávání přerodů téže společnosti opírající se o studium jejich inscenací. Není pak nutné – a když, tak jen výjimečně – rekonstruovat přerody jako souvislé dění, ale naopak je třeba přednostně věnovat pozornost herním rámcům, v nichž se přerody odehrávaly. Tyto herní rámce se ovšem nevztahují jenom na formální a neformální pravidla, ale též na narativně konstruované scénáře a historie proměn. Tak se příběhovost inscenace přerodů dostává i při zvolené srovnávací strategii zadními vrátky zpátky do hry.⁷

Proti tomuto herně-koordinačnímu přístupu může být vznesena snadná námitka: výsledky korektního srovnání mohou být zásadně předznamenány účelovým výběrem herních rámců. Riziko sklouznutí do područí takovéhohoto virtuálně dosahovaného poznání je vždy značné. O čem zde hovořím, bude zřejmější po přečtení následujícího oddílu nazvaného *Společné rysy a odlišnosti socialistického a kapitalistického přerodu*. Je z něho patrné, že jsem měl chtít nechtě od počátku soustředěné práce na knize poměrně zřetelnou představu o tom, jak mé závěrečné srovnávání přerodů vlastně dopadne. Zveřejnění této představy v následujícím oddílu Předmluvy dává čtenářům – alespoň v to doufám – větší možnost kriticky posuzovat výsledky mé práce.

Společné rysy a odlišnosti socialistického a kapitalistického přerodu

Zjišťovat odlišnosti jevů či událostí při jejich srovnávání má smysl jenom tam, kde jsme přesvědčeni o tom, že existuje jejich společný substrát, který tyto jevy spojuje. Pak nalezené odlišnosti mohou být považované za důležité. Samozřejmě lze postup hledání také obrátit. Zjevné odlišnosti nás mohou vést k hledání onoho společného substrátu, který nás nutí zdůrazňovat a za samozřejmé považovat tyto, a nikoli jiné odlišnosti.

Dále uváděné společné rysy a odlišnosti proměn Československa a České republiky představují zjevně abstraktní pojmové konstrukce vzniklé srov-

---

⁷ Viz Přerody Československa a České republiky, 5.

náváním. Je proto namístě otázka, co popisují, popřípadě zda vůbec něco popisují? Jedná se o rekonstrukce proměn, které se skutečně odehrávaly? Anebo se týkají jen sémantik laického, eventuálně i odborného chápání těchto proměn? V této práci se zpravidla příkláním k druhé naznačené odpovědi. Zajímají mě vždy sémantiky, které zakládají korespondence různých pojetí a výkladů přerodu s tímž přerodovým děním. Umožňují hráčům dění, v němž se musejí orientovat, zurčitovat do jim pochopitelných podob. Uvažované sémantiky jsou výbavou angažovaných aktérů proměn, kteří je nahlízejí vždy ze své osobní perspektivy. Nejsou a ani nemohou být hodnotově neutrální, i když z mé strany budou tyto sémantiky většinou takto představovány. Celý text je psán, jako by se mě právě vkládaná závislost na přejímaných a v této práci dotvářených sémantikách netýkala. Čtenář snadno ovšem v následujícím výčtu očekávaných společných rysů a odlišností zjistí mou osobní hodnotovou zatíženost. Po vzoru ministra zdravotnictví ho musím varovat: Každé užití sémantik pro porozumění sociálnímu dění je nutně doprovázeno vytěšňováním do stínových oblastí těch aspektů dění, které nekorespondují s jejich hodnotami.⁸

Vstupní předpoklady této práce o tom, že socialistický a kapitalistický přerod se týká téže české společnosti (bráno substantivně), že ji zasáhly jako celek a že představují součást jedné historie jejích proměn, se mohou jevit jako krajně banální. To, co se jeví z odstupu samozřejmostí, z hlediska účastníků přerodu ovšem představuje základní přerodový úkol. Přerody jsou úspěšné, jestliže si vlivná skupina osvojí osudovou a definiční moc spojitovat předvídané proměny s nezpochybnitelně přesvědčivým⁹ scénářem „obrácení“ společnosti, a tak si osvojuje historické poslání utvářet nový vyšší řád. Aktéři proměny v něm předjímají hrdinský a vítězný boj o zrod společnosti s naprosto novým (socialistickým), resp. staronovým (kapitalistickým) řádem. Společnost tak dosáhne zásadního historického vzestupu. Zamýšlená a revolučně instalovaná dějinná nespojitost se tak stává od počátku nejenom cestou určenou vizí nového řádu, ale také nástrojem sémantického zastínění, či dokonce popření veškeré spojitosti zakládající se na institucionální setrvačnosti a pragmatickém navazování na již zavedené společenské

⁸ Rosenblatt a Wright: *Shadow Realities in Close Relationships*. 1984.

⁹ Uvažovaná nezpochybnitelná přesvědčivost je v duálním sociálním konstruktivismu velmi důležitou kvalitou „definic situací“ i scénářů. Mengerovsky velí lidem jednat určitým způsobem. V dalším textu inspirovan Garfinkelovou *accountability* budu v této souvislosti hovořit buď o dokonavé *danosti*, anebo nedokonavé *vykazatelnosti*. Viz Pojmy *danost* a *vykazatelnost*, 7.2. Institucionální kód a danost herních rámců jejich ochranou a Danost herních rámců pravdivostí a narativní kód. 8.3.

praktiky a příběhy. Ve spojitosti nebo rovnou v návratu do starých pořádků totiž spočívá soukromý cíl reakcionářů či starých struktur, které se pokoušejí zachovat si své někdejší výhody (privilegia a monopoly).

S větším časovým odstupem od revolučního zvratu se vynořují ještě jiné typy sociálních spojitostí a nespojitostí. Jedná se o spojitosti založené předpřerodovými změnami. Zdrojem nespojitostí se mohou stát vzájemně podmíněné reakce aktérů na předpřerodové či přerodové změny. Působit mohou i cizí vzory sousedních společností. Zvláště válečné a poválečné změny společnosti a jejích institucí (1945–1948) předcházející vlastnímu socialistickému přerodu byly natolik významné, že výrazně problematizují srovnatelnost socialistického a kapitalistického přerodu. Nedá se také přehlédnout, že československé či české přerody měly na konci čtyřicátých i osmdesátých let své předchůdce ve stejnosměrných proměnách Polska a Maďarska. Přestože se může snadno zdát, že dění v sousedních zemích nebylo bráno českými elitami, zahleděnými do vnitřních česko-slovenských problémů, příliš vážně, utvářel podobně směřovaný pohyb velmi výrazně mezinárodní kontext obou mnou studovaných přerodů.

Na jaké spojitosti a nespojitosti je možné po roce 1948 a znovu po roce 1989 poukazovat, bude snad dostatečně patrné z neúplného výčtu uváděného v následujících dvou tabulkách:

Spojitosti přerodů

<i>Typ spojitosti →</i>	<i>Navázání na předpřerodové změny a vzory sousedů</i>	<i>Setrvačnost či přebírání praktik</i>
<i>Přerody ↓</i>		
Socialistický	Výlučné a nerovné vztahy k Sovětskému svazu Pokračující znárodňování Zrušení oddělení státní správy a samosprávy Odsun a s ním spojené popírání lidských práv Monopolizace politické soutěže Národní frontou Přebírání moci kom. stranou v Polsku a Maďarsku	Byrokratické praktiky Sociální síť Nacionalismus
Kapitalistický	Referenční rámec Západu ve spotřebě a kultuře Zhroucení socialismu v Polsku a Maďarsku Černé trhy a monetarizace sociálních vztahů	Byrokratické praktiky Sociální síť Nacionalismus

Nespojitosti přerodů

<i>Typ spojitosti →</i>	<i>Zamýšlené, instalované (Aktivně navozované)</i>	<i>Nezamýšlené, spontánní (Reakce hráčů)</i>
<i>Přerody ↓</i>		
Socialistický	Začlenění do rodiny slovanských národů se SSSR Zrušení vykořisťování člověka člověkem Dělnická třída v čele s KSČ jako hegemon Vyšší vědecké řízení společnosti Nová socialistická morálka	Zpřetrhání vztahů se Západem Spontánní znárodnování
Kapitalistický	Návrat do rodiny západních národů Znovuzavedení tržního hospodářství Obnovení politické soutěže Nová občanská morálka	Rozpad RVHP a jeho trhů Spontánní privatizace

Při hledání společných rysů a odlišností studovaných přerodů jsem vycházel ze dvou předpokladů. Česká společnost je moderní, a proto je pro ni charakteristický proměnlivý řád. Její proměny provází prohlubující se diferenciaci v klíčových oblastech: hospodářské, politické, právní, správní, vědecké, kulturní a etické. Tyto oblasti mohou být ovšem různě zdůrazňované a mohou se v nich prosazovat odlišné formy či principy organizování. Zamýšlíme-li se nad vyjmenovanými oblastmi a jim vládnoucími alternativními uspořádáními, zjistíme, že pojetí obou přerodů a nových režimů operovala v zásadě s totožnými opozicemi uspořádání. Tvoří jejich společnou sémantiku:

Společná sémantika přerodů

<i>Režimy →</i>	<i>Kapitalismus</i>	<i>Socialismus</i>
<i>Oblasti ↓</i>		
Hospodářská	Trh se soukromým vlastnictvím	Plánování se společenským vlastnictvím
Politická	Zastupitelská demokracie a konstitucionalismus	Demokratický centralismus a vedoucí úloha strany
Správní	Oddělení správy a samosprávy	Jednotná státní správa
Právní	Odlišení veřejného a soukromého práva	Třídní pojetí práva
Vědecká	Autonomní sociální vědy	Vědecký marxismus jako základ společenských věd
Kulturní	Kulturní modernismus	Socialistický realismus
Etická	Individuální sociální odpovědnost	Společenská solidarita

Posuzování uvedených opozic v obou přerodech bylo ovšem opačné. Při změně znaménka stejné póly opozic mohly popisovat podstatu starého dožívajícího i nového rodícího se zřízení. Popsaná společná sémantika mi také dovoluje hovořit o cestě české společnosti tam a zpátky.

Česká společnost uvedená do přerodu se ovšem v obou studovaných případech mohla vykázat jen zčásti rysy, které jí společná sémantika přerodů připisovala. Do zásadních přeměn vstupovala v málo přehledném stavu, kdy se již s předstihem v některých ohledech vydala tím směrem, který přerod pak už jen završil. Revoluční mýty nicméně dějinnou situaci definovaly ostrými opozicemi. Ustavovaly tím oběma přerodům jasnou směrnicí a vytvářely zadání pro inženýrsky pojatou instalaci nového zřízení. Nejasnou, anomii poznamenanou (ne)korespondencí mezi vyhraněným přerodovým pojetím revolučních změn a ději odehrávajícími se ve společnosti vyvolávalo spuštění či posílení celé řady spontánních procesů proměn společností, po únoru 1948 zejména znárodňování a po listopadu 1989 privatizace. Po dokonaném přerodu mohly být tyto „divoké“ změny v normalizační perspektivě vykládány jako sice politováníhodné, nicméně průvodní jevy zásadních přeměn.

Česká společnost nenaplnňovala typické rysy, které jí jsou připisované sémantikou přerodu, ani po proběhlých dramatických přeměnách. V normalizaci se všichni museli naučit žít s tímto rozdílem. O normalizující se a o posléze normalizované společnosti se proto snadno dalo zároveň prohlášovat, že to byla (i) v zásadě táž společnost jako dřív, anebo (ii) úplně jiná společnost, jejíž transformace byla ovšem přerodem zatím spíše jen odstartována než provedena. Tak se v obou přerodech rodilo druhosledové zadání socialistického, resp. kapitalistického, modernizačního úkolu určované vzorem Sovětského svazu anebo později Evropy a USA. Uskutečnění této popřerodové modernizace již nebylo věcí mimořádných přerodových opatření, ale spíše praktičtější řízené transformace.

Banální není jen mé vstupní tvrzení, že socialistický a kapitalistický přerod se týkal téže české společnosti. Pojímání zlomového období přerodů jako *revoluce* se dobově jevilo podobně samozřejmé. Pro kapitalistický přerod byla typická zúžená uplatnitelnost označení *revoluce* jen na poměrně krátké období politického zvratu. Drama přeměn se ještě rozvíjelo a již vznikla posteriori diskuse o oprávněnosti užití tohoto termínu. Naopak socialistický přerod použitelnost termínu *revoluce* výrazně v historickém materialismu rozšiřoval za hranice přerodu. Ten byl dobově označován za *lidově demokratickou revoluci* přerůstající v *socialistickou revoluci*, která teprve spo-

lečnost ve výhledu více let dovede do socialismu. Za tímto socialistickým horizontem následoval ještě jeden další tvořený komunismem. Nahlédnuto do minulosti – lidově demokratická revoluce navazovala na národní demokratickou revoluci z roku 1918 a dovolávala se hluboko v dějinách zasuté husitské revoluce.

Boj a násilné převzetí státní moci, vynucené neústupností starých vládnoucích elit, je ustavujícím rysem revolučního mýtu.¹⁰ V tomto ohledu je spojení obou přerodů s pojmem *revoluce* podobně na štíru. Mocenský zvrát byl jak v únoru 1948, tak i v listopadu 1989 nenásilný a vyjednaný. Spojení kapitalistického přerodu s pojmem *revoluce* je ovšem mnohem obtížnější, jak naznačuje následující tabulka:

<i>Přerody</i>	<i>Socialistický</i>	<i>Kapitalistický</i>
„Teorie“ vývoje	Revoluční	Evoluční
Vlastní zvrát	Nenásilný, vyjednaný	Nenásilný, vyjednaný
Zvládání přerodové anomie	Násilné	Nenásilné
Podobné proměny v sousedství	Revoluční a externě vynucované	Evoluční a dobrovolné

1.2 Jak kniha dopadla?

Srovnávání přerodů a teoretické vyšetřování

Srovnávací studium obou přerodů ukazovalo rozhodně více jejich nepodobností než podobností. Nalezené rozdíly se dotýkaly i původně předpokládaného společného dějového rámce určovaného sledem přerodových událostí:

Předpřerodové období → Zvrát → Přerodová anomie → Normalizace

Československá cesta do socialismu byla utvářena nejméně dvěma zvraty: v květnu 1945 a v únoru 1948. Proměny české a slovenské společnosti provázející osvobození na konci války nebylo možné dost dobře chápat jen jako součást předpřerodového období. V době vládnutí pomocí dekretů česká a slovenská společnost již totiž zásadním způsobem vykročila směrem k socialismu. Tato proměna byla ovšem zastíněna „opakovanou“, na

¹⁰ Tilly: *European Revolution, 1492–1992*. 1993.

druhou světovou válku navazující národní revoluci.¹¹ Je nasnadě, že tímto – z hlediska historického bádání asi dosti banálním – nálezem se srovnávání událostí a dějů obou přerodů výrazně zkomplikovalo.

Hledal jsem proto ještě jiný opěrný bod pro srovnávání. Nalezl jsem jej ve studiu ochrany způsobilostí, které jsou každým režimem rozdělovány. Tyto ochrany určují s konečnou platností povahu způsobilostí, s nimiž disponují jeho aktéři, a tím i celkový charakter zavedených režimů. Srovnávání herních rámců začala takto vedle původnější teorie přerodů uspořádávat také za pochodu vyvíjená teorie ústavních a budovatelských zřízení. Mé zkoumání se začalo blížit něčemu, co by se dalo nazvat *teoretické vyšetřování*. Dotvářel a přetvářel jsem za pochodu teorii vykládající zásadní proměny společnosti jako přerod z jednoho typu institucionálního režimu do jiného. Oba typy režimů vznikaly – viděno perspektivou jejich účastníků – uskutečňováním nového či staronového zřízení, která představovala dobově ucelená a nadějná pojetí uspořádání společnosti. Povahu těchto zřízení jsem se pokoušel v teoretické rovině odvozovat z kontrolovatelného počtu vstupních předpokladů o ochranách herních agend a práv, které sehrávají vedle narativního rámování rozhodující roli při sociální konstrukci institucí. Takto rozvíjená teorie přerodů mě orientovala především na studium způsobů, jak lidé mohou nabývat a pozbývat dvou tříd způsobilostí:

- (a) vládnout a tuto vládu vykonávat (teorie nabízí dvě základní herní rámování vládnutí: zastupování, anebo vedoucí úloha),
- (b) vlastnit a vlastní statky směřovat (dvě základní herní rámování vlastnění zde jsou: podnikání, anebo ústřední plánování).

Ukázalo se, že uznávaná sémantická převaha uvažovaných alternativních herních rámování vládnutí a vlastnění – zastupování a podnikání versus vedoucí úloha a plánování – zakládá dvě uskutečňovatelná i „provouzschopná“ pojetí společenského uspořádání: ústavní a budovatelské zřízení. Zásadní proměny české společnosti byly vždy vedeny snahou prosadit opačná zřízení vůči stávajícím – nahradit ústavní zřízení budovatelským (cesta do socialismu), anebo nahradit budovatelské zřízení ústavním (cesta zpět do kapitalismu).

¹¹ Z první národní revoluce 1917–1920 se zrodila Československá republika a její povýtce ústavní režim navazující na ústavní režim Rakouska-Uherska. Československo v té době čelilo secesionistickým snahám Němců a posléze i Slováků, stejně jako pokusům vyvolat socialistickou revoluci po vzoru Ruska. Studované válečné i poválečné proměny Československa proto spoluutvářela německá, slovenská i komunistická neloajalita vázaná na pocity dříve způsobeného příkoří a mezinárodně vznikající šance odčinit staré porážky.

Pokoušel jsem se při souběžně rozvíjeném studiu dat, líčení, dokumentů, biografii a historií orientovat v dění obou přerodů. Snažil jsem se při jejich srovnávání sledovat korespondence i disproporce mezi odvozovanými a empiricky zjišťovanými způsoby dobového organizování metodou „padni komu padni“. Jednalo se o konfrontaci, která musela být – uvažují-li o teoretickém vyšetřování jako metodě – prováděna poměrně všestranně a nevýběrově, jinak by ztrácela svůj smysl. Toto tvrzení nyní objasním. U rysů, které posloužily k propracování teorie, a proto jsou při studiu historických pramenů také rekonstruovány, byl dobrý soulad zpravidla zajištěn předem. Teorie byla totiž konstruována tak, aby právě tyto rysy dobře vysvětlovala. Rozvíjená teorie by však přirozeně měla vysvětlovat též ty jevy, pro jejichž objasnění původně nebyla konstruovaná. Smysl empirické složky v mém teoretickém vyšetřování tedy spočíval v odhalování jak slabin za pochodu vyvíjené teorie, tak v hledání dalších možností jejího rozpracovávání.¹² Nešlo mi ovšem o snahu najít vševysvětlující teorii, ale teorii s komparativní vysvětlovací silou, která sice zdůrazňuje jen některé důležité oblasti jevů, ale zato je dokáže ve svém souhrnu konzistentně vysvětlovat lépe než ostatní teorie. Nemůže a nechce nahradit fundovaná historická pojednání o probíraných proměnách české společnosti.

Relevantní sociologickou literaturu o polistopadovém přerodu či transformaci jsem četl celá devadesátá léta. V této práci věnuji soustavnější pozornost pouze třem vybraným sociologickým pracím z poslední doby – Stark and Bruszt: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe* (1998), dále Elster, Offe and Preuss: *Institutional Design in Post-Communist Societies* (1998a) a Linz and Stepan: *Problems of Transition and Consolidation* (1996). Všechny uvedené práce spojuje srovnávání obdobných proměn probíhajících souběžně ve vybraném vzorku zemí.¹³ Odložil jsem prostudování těchto prací z metodologické

¹² Teoretické vyšetřování připomíná hru Dračí doupě, ve které ovšem zkoumající je zároveň pánem katakomb i účastníkem rozvíjeného dobrodružství. Rizika popsané aplikace sociálního konstruktivismu spočívají zejména v nevědomé manipulaci s nálezy.

¹³ Mému přístupu je blízko práce Jona Elstera, Clause Offea a Ulricha Preusse o institucionálním designu postkomunistických společností. Zde se změny popisují též jako přerod (transition). Srovnávána je „přestavba lodí za plavby“ v Maďarsku, Bulharsku, Česku a Slovensku. Autoři věnovali větší pozornost transformaci sociálních politik. Všestranný, i když ne tak systematický popis proměn, zde transformací, České republiky, Maďarska, Polska a bývalé NDR nabízí i kniha Davida Starka a László Bruszta. Více se orientuje na proměny hospodářské soutěže. Popis je ovlivněn teorií zprostředkovatelské role poradních (deliberative) asociací mezi státem a trhem. Autory obou výše

kých důvodů na dobu, kdy jsem měl již práci v hrubých rysech sepsánu. Nechtěl jsem být při svém teoretickém vyšetřování ovlivňován. Zvolená strategie se mi snad osvědčila. Kdybych však četl práci Jona Elstera, Clause Offea a Ulricha Preusse dříve, asi bych se více zaměřil na oblast sociální politiky, kterou v této práci sleduji spíše okrajově.¹⁴

Velmi cennou se pro mě dále ukázala historická práce „Východ“ kolektivu vedeného Jiřím Vykoukalem.¹⁵ Je rovněž založena na srovnání napříč zeměmi, ale navíc zahrnuje oba mnou sledované přerody. Získal jsem z ní velmi cennou a ucelenou informaci o paralelním vývoji Sovětského svazu. Za nejmíň stovku dalších historiků, z jejichž práce jsem také „kořistil“, bych zde rád symbolicky vyjádřil vděčnost alespoň jednomu z nich – Karlu Kaplanovi.

Čtenářský návod a poděkování

Kniha je rozdělena do dvou částí. Tvoří ji empirická „Rekonstrukce přerodů“ a „Teoretické rámování rekonstrukce přerodů“ a přílohy. Obě části vznikaly současně tak, že teoretické bádání bylo zpravidla o krok napřed a orientovalo postup vyšetřování proměn české společnosti. Bylo by proto logické ve stejném pořadí referovat o výsledcích studia obou přerodů. Zjištění historických rekonstrukcí jsou však nejspíš zajímavé pro širší okruh čtenářů než abstraktní a ne zrovna snadno čitelná teorie, která poskytovala prováděnému vyšetřování rámování. Navíc doufám, že odhodlání více porozumět popisovaným proměnám motivuje některé čtenáře „Rekonstrukce přerodů“, aby se zabýval i nabízenou teorií.

---

komentovaných monografií zajímalo, jak vybědnutí (extrication) ze socialismu předurčilo další průběh společenských přeměn. Transzitolické hledisko mě spojuje také s prací Juana Linze a Alfreda Stepana, která naopak věnuje nejvíce pozornosti proměnám politické soutěže. Nabízí srovnání Československa jako celku s Maďarskem a Bulharskem, v širším záběru též s Polskem, Rumunskem, Ukrajinou, Ruskem, Litvou a Estonskem. Práce rozvíjí Linzem původně vyvinutou probablistickou teorii přechodu (též *transition*). Podle této teorie proces demokratizace rozsáhle spoluurčují jak původní typ nedemokratického režimu, tak i fáze liberalizace předcházející zvratu.

¹⁴ Oblast sociální politiky stejně jako otázky proměny sociální struktury pokrývají např. výtečné práce Jiřího Večerníka a řady dalších českých sociologů a historiků. Večerník: *Občan a tržní ekonomika*. 1998; Večerník: *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. 1998; Machonin a Tuček: *Česká společnost v transformaci k proměnám sociální struktury*. 1996 atd.; Machonin: *Social Transformation and Modernization on Building Theory of Societal Changes in the Post-communist European Countries*. 1997; Heinrich, Koop a Boss: *Sozialpolitik im Transformationsprozess Mittel- und Osteuropas*. 1996; Machonin a Tuček: *Česká společnost v transformaci k proměnám sociální struktury*. 1996; Kalinová: *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. 1998.

¹⁵ Vykoukal, Litera a Tejchman: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1999*. 2000.

Rozborové kapitoly „Rekonstrukce přerodů“ převážně charakterizují proměny institucionálně založeného herního rámování přerodů Československa a České republiky. Rozdělil jsem si tuto úlohu do tří dílčích úkolů, které vystihují názvy kapitol. Nejprve se zabývám proměnami herního rámování socialistického a kapitalistického přerodu. V rámci úvodního pojednání o herním rámování přerodů věnuji pozornost proměnám mezinárodního kontextu vyvolaným blokovou polarizací a diskurzivním bojem doktrín a revolučních mýtů. Probíranou druhou kapitolu uzavírá popis vývoje ústavních herních rámců (1920–1992).¹⁶ Třetí kapitola popisuje přerodové posuny politické a hospodářské soutěže. Čtvrtá kapitola je věnována proměnám ústavní dělby moci. Následuje syntetická kapitola, v níž jsou přerody Československa a České republiky rekonstruovány jako sledy dramatických proměn. Cesty české společnosti z kapitalismu do socialismu a zpět do kapitalismu zde líčím nikoli v podobě rozvité historie, ale spíše sevřených rámcových interpretací obou přerodů. Rekonstrukci přerodů uzavírá zamyšlení nad podobnostmi, a především nepodobnostmi cest do obou dobově nových a v mnohém protikladných režimů. O jaký problém se jedná, naznačuje paradoxní název kapitoly: Srovnání nesrovnatelných přerodů.

Empirické rozborové se opírají o poměrně rozsáhlé studium zákonů, dobových dokumentů, shromážděná historická líčení a analýzy laiků i odborníků. Výběrově jsem též čerpal z našich předchozích a souběžně prováděných výzkumů kapitalistického přerodu na Filipovsku a komunistického vládnutí v osmdesátých letech minulého století.¹⁷

Zvolenou strategii vyšetřování charakterizují dvě zvláštnosti: důraz kladený na rozborové proměn práva a komentované kroniky tvořené sestavami klíčových událostí. Zejména kroniky sehrávaly důležitou roli při sestavování textu. Umožňovaly mi za pochodu kontrolovat hloubku záběru a posouvat těžiště studia z polohy rekonstrukce peripetií běhu událostí do polohy rekonstrukce herních rámců a jejich využívání. Ve většině případů takto čtenáři nabízím jen velmi hrubé obrysy jinak velmi složitých dějů, které navíc mívají celou řadu rozdílných interpretací.¹⁸ Doufám, že cena, kterou zde platím za mnohá zjednodušení a možná i dílčí zkreslení, je vyvážena

¹⁶ Do srovnání jsem nezahrnul jen neúplnou prozatímní ústavu z roku 1918 (č. 37/1918 Sb.).

¹⁷ Kandert: Filipov I. 1998; Kabele: Kdo se bojí hierarchií? 2001; Kandert: Jihomoravský venkov po socialismu. Filipovsko na konci devadesátých let 20. století. 2004

¹⁸ Viz např. Boje doktrín a revolučních mýtů, 2.2.

velkým záběrem mého pojednání a teoreticky rozmyšlenou propojeností popisovaných dějů.

Teoretickou část práce tvoří tři kapitoly. První z nich, Uskutečňování skutečnosti a duální sociální konstrukce reality, představuje mé řešení problému agendy a struktury v duálním sociálním konstruktivismu. Jedná se o známý problém řešený již Goffmanem a Garfinklem a posléze též Giddensem, Colemanem a nejrůznějšími školami institucionální analýzy.¹⁹ Otázka zní: Jak se jednání může podílet na vzniku institucionálních struktur či herních rámců a současně může být těmito strukturami omezováno? Výklad nabízeného řešení se mi zároveň stal příležitostí pro uvedení hlavních myšlenek duálního sociálního konstruktivismu včetně mého chápání zdrojů dynamiky moderních společností a role přerodů v přeměnách společností.

Osám kapitola nazvaná Teorie uskutečňovaných zřízení a režimů aplikuje navržené řešení problému agendy a struktury na stát. Uvádí do hry pojem *ochran herních rámců* a pomocí nich vysvětluje roli koordinačních kódů při sociálním konstruování institucí. Tak je vytvořen základ pro „odvození“ ústavních a budovatelských zřízení z povahy využívaných typů ochrany.

V deváté kapitole s názvem Nadvláda principu ústavnosti, anebo budovatelství, která uzavírá teoretickou část knihy, vytvářím modelové popisy ústavního a budovatelského zřízení. Jsou zde zhodnoceny nejdůležitější nálezy empirické části knihy.

Kromě své rodiny bych rád také poděkoval kolegům, kteří pro Grantovou agenturu ČR příznivě posoudili můj projekt knihy *Přerody Československa a České republiky* (403/00/0523), spolupracovníkům z Fakulty sociálních věd UK, kteří mi umožnili vybrat si tvůrčí volno na sepsání této práce, vedení Centra pro teoretická studia, jež mi po dobu sabatického nabídky tvůrčí prostředí svých seminářů, a historikům z Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV, kteří kriticky vyslechli mé referáty o předkládané práci. Mou práci významně ovlivnily též diskuse vedené v týmu řešitelů tématu „Dědictví komunistické vlády“ a na magisterských seminářích politické a ekonomické sociologie. S velkým vděkem vzpomínám i na pomoc, které se mi dostávalo při řešení výzkumného projektu „Přerodové procesy“ od obyvatel Filipova,

---

¹⁹ Např. Coleman: *The Foundation of Social Theory*. 1990; Greif: *Historical and Comparative Institutional Analysis*. 1998; Goffman: *Frame Analysis*. 1974; North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. 1990; Bourdieu: *Teorie jednání*. 1998; Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*. 1967; Giddens: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. 1984.

jehož výsledky v této práci rovněž využívám. Nerad bych zapomněl na mnohé kolegy z knihoven a archivů. Jmenovitě bych rád poděkoval Janu Křenovi, Jiřímu Vykoukalovi a Ireně Pelikánové, kteří přečetli důležité pasáže knihy a poskytli mi k nim své komentáře. Knihu neviditelně také tvarovaly dlouholeté, více či méně polemické rozhovory s Lubošem Mlčochem a Iljou Šrubařem. Velký dík také patří Táně Hanzlíkové, na niž jsem se mohl vždy spolehnout, když bylo potřeba cokoli zařídit anebo opatřit.

ČÁST I: REKONSTRUKCE PŘERODŮ

Dostanou-li se organizace nebo občané při výkladu svých práv a povinností do rozporu s direktivou, nemohou se obrátit k nestranné instituci, protože žádná neexistuje. Tím vším jsou vážně omezena práva vyplývající z článků 22 a 21 prvního paktu (právo sdružovat se a zákaz jakéhokoli omezení jeho výkonu) i článku 25 (rovnost práva podílet se na vedení veřejných věcí) a článku 26 (vyloučení diskriminace před zákonem). Tento stav také brání dělníkům a ostatním pracujícím zakládat bez jakéhokoliv omezení odborové a jiné organizace k ochraně svých hospodářských a sociálních zájmů a svobodně využívat práva na stávkou (bod 1 čl. 8 druhého paktu).

Další občanská práva, včetně výslovného zákazu „svévolného zasahování do soukromého života, do rodiny, domova nebo korespondence“ (čl. 17 prvního paktu), jsou povážlivě narušována také tím, že ministerstvo vnitra nejrůznějšími způsoby kontroluje život občanů, například odposlechem telefonů a bytů, kontrolou pošty, osobním sledováním, domovními prohlídkami, budováním sítě informátorů z řad obyvatelstva (získávaných často nepřipustnými hrozbami, nebo naopak sliby). Často přitom zasahuje do rozhodování zaměstnavatelů, inspirovuje diskriminační akce úřadů a organizací, ovlivňuje justiční orgány a řídí i propagandistické kampaně sdělovacích prostředků. Tato činnost není regulována zákony, je tajná a občan se proti ní nemůže nijak bránit.

(Prohlášení CHARTY 77 z 1. ledna 1977)

Tranzitologické pojmání zásadních proměn společnosti

Studie se zakládá na dvou klíčových nápadech: tranzitologickém pojmání zásadních proměn a rozpoznání role ochran herních rámců při sociálním konstruování reality. Vstupní nápad práce, jak je patrné z původní intuice, je spjat s tranzitologickým pojmáním zásadních proměn společnosti. V tomto pojmání společnost opouští starý řád, protože už končí. Prochází mimořádným obdobím a postupně se přerouzáje do nového řádu. V mimořádném období přerodu se uplatňují mimořádné postupy sociálního konstruování.²⁰ Charakteristické je pro ně rámování zásadních proměn přerodovými mýty a další metody snižování transakčních a koordinačních nákladů,²¹ bez nichž by nebylo možné provést velkou přeměnu institucionálního režimu.

Přerodové mýty zřetelně rozlišují jako hlavní postavy dramatických proměn Greimasovy aktanty, velké skupiny lidí.²² Je nabíledni, kdo o co usiluje, kdo s kým je v nesmiřitelném konfliktu, kdo je hrdina, jeho pomocník a kdo je škůdce. Přerodové mýty mohou mít revoluční charakter, pak jasně vyznačují pokrokové MY a nepřátelské ONI odsouzené v mýtu k porážce, protože brání vzniku nového řádu. Postkomunistické přerodové mýty nebyly takto výrazně personifikované. Záporná fáze, zvrát do neštěstí (světská ztráta), zde byly spojovány především se strnulým a stále méně vyhovujícím „mechanismem“ zřízení. Důsledkem je ovšem špatné fungování společnosti, zejména hospodářství. Musí dojít ke společenské transformaci, která je spojená s velkými riziky.

Ochrany herních rámců a teorie ústavních a budovatelských zřízení

Tranzitologicky pojímané srovnávání socialistického a kapitalistického přerodu české společnosti mě posléze přivedlo k druhému nápadu práce. Uvědomil jsem si, že obě velké proměny neprobíhaly jen v mytickém rámování, ale měly také svou vnitřní „logiku“. Dospěl jsem k názoru, že pojetí starých i nových režimů stavělo na stejných anebo podobných herních rámcích. Odlišnost obou pojetí a též uskutečněných režimů byla pak dána převahou jednéh druhů herních rámců nad druhými. Asymetrické posta-

²⁰ Tranzitologické pojetí zásadních proměn v této práci představuji v určité zkratce (viz též oddíl 7.4), protože je podrobně vykládáno v monografii *Přerody. Principy sociálního konstruování*.

²¹ Viz Princip herní koordinace – Příklad opozice: oportunní versus koordinační náklady. 7.1.

²² Viz Srovnání přerodových mýtů s jádrovým příběhem revoluce, 2.2 a Mytické rámování přerodů. 7.4.

vení herních rámců bylo důsledkem toho, že osoby převážně pomocí nich líčily a argumentovaly dobově prosazované a uznávané pojetí uspořádání svého života, tj. již dříve mnou uvedená zřízení. Tato zřízení byla jimi uskutečňována, protože dávala rozum i smysl. Jevila se jako daná dostatečnému počtu členů společnosti.

Těmito úvahami se již dostávám k jádru nápadu. I když jsou zřízení uskutečňována, nestávají se plně skutečností. Výsledná podoba režimů i světů jejich příběhů je totiž spoluurčována působícími ochranami klíčových herních rámců každého zřízení, které určují převládající formy vládnutí a vlastnění. Nejsou-li totiž uskutečňované herní rámce vládnutí a vlastnění dostatečně chráněny a podporovány, jejich roli přejímají jiné náhradní herní rámce. Tak tomu je vždy, a proto uskutečňovaná zřízení – ústavní i budovatelská – se zpravidla neshodují plně s výslednými režimy. Stabilita režimů ovšem nemusí být touto neshodou ohrožována. Důležité je, aby rozhodná většina hráčů měla alespoň pasivní zájem podílet se na inscenovaném uskutečňování zřízení. Aby viděli, věděli a mnohdy i věřili, že se s režimem včetně jeho stínových herních rámců musejí smířit a v něm si vydobýt, co se dá.

Vedle mnoha ideologicky zjednodušených popisů a interpretací socialismu a kapitalismu existuje i celá řada odborně ceněných pohledů na věc. Známé jsou politologické teorie založené na opozici totalitarismu a demokracie.²³ Na ně navázala neméně vlivná Linzova tranzitologická, povýtce historická kritika těchto teorií v koncepci autoritářských režimů.²⁴ I u těchto kritických teorií je však zřejmé, kam jednotliví autoři ta která zřízení zařazují, zda mezi „badies“ anebo „goodies“. Uvažované vstupní hodnocení připoutává tyto teorie k velkým hrdinským příběhům jejich zrodu. V nich mocní a zlí Goliášové jsou všemocní, ale jenom do té doby, než se najde čestný David (lid). Ani já se této vazbě na interpretace historie nemohu vyhnout. Každý čtenář mě snadno usvědčí ze sázky na velký příběh vítězí svobody spjatý s rozvojem občanských, politických a posléze též sociálních

---

²³ Aron: Demokracie a totalitarismus. 1993; Hayek: Cesta k nevolnictví. 1991; Popper: Otevřená společnost a její nepřítel I. 1994; Popper: Otevřená společnost a její nepřítel II. 1994; Arendtová: Totalitarismus I–III. 1995; Friedrich a Brzezinski: Totalitarian Dictatorship and Autocracy. 1956; Carr: The Soviet Impact on the Western World. 1949.

²⁴ V poslední společné práci Juan Linz a Alfred Stepan přicházejí s následující typologií nedemokratických režimů: autoritářské totalitní, posttotalitní a sultanické. Odlišují se typem pluralismu, typem vedení a rolí, kterou v nich hrají ideologie, mobilizační praktiky. Linz a Stepan: Problems of Transition and Consolidation. 1996.

a lidských práv. I když se z této závislosti nemohu vymanit, pokusím se alespoň ukázat, že Goliášové nebyli všemocní. Vždy se museli pracně starat o to, aby byli alespoň mocní. Kdyby nedokázali líčit svou moc jako narativně i institucionálně danou, moc bezmocných by je rychle smetla. V české historii dvacátého století byli Češi víckrát svědky takového střemhlavého pádu do bezmoci.²⁵

Autoři teorií totalitarismu a demokracie byli zpravidla vedeni snahou oprostit se od vazeb na velké příběhy. Snažili se přesně stanovit kontrastní institucionální rysy totalitarismu a demokracie. Dařilo se jim to však jen částečně. Jimi rozpoznávané konstitutivní rysy jen dokreslovaly, že se jedná o doporučovaná dobrá, anebo špatná zřízení, před nimiž je třeba lidstvo uchránit. Nahlíželi záchranu před špatnými režimy jako možnou, protože jejich vznik a rozvoj se zakládá na iniciativě jejich morálně zkažených protagonistů a pochybném účinkování zmasovělé veřejnosti. Apelativnost morálního vyznění takto orientovaného teoretického studia nechci nijak znevažovat. Nicméně se budu snažit ve svých úvahách zachovávat moralistní zdrženlivost. Chci z perspektivy principu herní koordinace nahlížet ústavní a budovatelská zřízení jako sice kontrastní, ale z hlediska uskutečnitelnosti rovnocenná pojetí proměnlivého řádu moderních společností.²⁶ Uskutečňovala se v podobě nám známých proměňujících se režimů. Přestože

²⁵ Prudká zhroucení moci bývají popisována jako revoluce. Mark Lichbach s Adamem Seligmanem dělí teorie revoluce na teorie opírající se o zázemí teorií racionálního výběru (revoluce je kolektivní akcí, Olson a Tilly), kulturního funkcionalismu (řád rozbíjí neschopnost politického systému inkorporovat politický protest v rámci symbolického a organizačního uspořádání ústřední moci; Huntington, Bendix, Eisendstadt) a materiálního strukturalismu (řád rozbíjí pnutí objevující se ve strukturách společnosti – třídní, demografické apod.; Moore, Skocpol, Gladstone). Francois Furet by zřejmě poukázal též na roli společenského vyrovnávání s ničivými světovými válkami. Lichbach a Seligman: *Market and Community. The Bases of Social Order, Revolution, and Relegitimation*. 2000; Furet: *The Passing of an Illusion. The Idea of Communism in the Twentieth Century*. 1999; Tilly: *European Revolution, 1492–1992*. 1993; Huntington: *Political Order and Changing Societies*. 1968; Bendix: *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*. 1978; Eisendstadt: *Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations*. 1978; Moore: *Social Origin of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of Modern World*. 1966; Skocpol: *State and Social Revolution: A Comparative Analysis of French, Russia and China*. 1979; Skocpol: *Social Revolution in the Modern World*. 1994; Galdstone: *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. 1991; Furet: *The Passing of an Illusion. The Idea of Communism in the Twentieth Century*. 1999.

²⁶ Můj přístup je v tomto ohledu příbuzný koncepci Ilji Šrubaře, který pojímá zásadní proměny společnosti jako součást *longue durée* modernizačního procesu. Tento proces má cyklický charakter. Strídají se v něm liberální a etatistické modely industriální společnosti. Nástup etatistických modelů v první polovině 20. století je zde interpretován jako reakce na sociální důsledky

tyto režimy jim odpovídaly jen částečně, dovolovaly všem účastníkům hry organizovat si v nich svůj život. Vzniklé režimy mohly přitom být zevnitř nahlíženy sebestředně jako jediné možné a v zásadě správné světy. Jejich zjevné chyby se totiž daly připisovat nedůslednému naplňování stěžejních principů daného zřízení, subjektivnímu pochybení elit anebo nepřátelství vnitřních či vnějších odpůrců.

Zvolený přístup ke studiu přerodů může být jistě kritizován za to, že vytváří pro neslavné etapy českých dějin systémové alibi. Této námitce se snažím čelit tím, že jej podkládám teorií, která alternativní – ústavní a budovatelskou – uskutečnitelnost zřízení vyvozuje z kontrolovatelného počtu vstupních předpokladů o novověkých proměnlivých společnostech. Linie odvození institucionální podoby obou uvažovaných zřízení se odvíjí od již představeného druhého nápadu této práce. Vztáhne-li se jen na institucionalizaci, lze jej v nadsázce formulovat takto: povaha institucí není dána ani tak obsahem jejich herních rámců, jako účinnými ochranami pravidel hry, kterými se hráči navzájem nutí – hájíce své zájmy –, aby rámce ctili. Tento nápad mě přivedl k mottům vybraným z Charty 77, která provázejí monografii. V boji s komunistickou stranou vsadila Charta 77 na strategii občanské ochrany práv a svobod. Nenásilný odpor založený na takovoto ochraně byl geniálním tahem. Pro disent vytvářel jen nesnadno zrušitelný manévrovací prostor pro vyjadřování neloajality k režimu. Chytrost zvolené strategie nespočívala jenom v tom, že disidenty obsazovala do hrdinských rolí Davidů v příbězích vzdoru vůči arogantní moci. Také je vybavovala dlouhodobě velmi účinnou zbraní zasahující princip pevnosti socialistických institucí, která je založena jako ve všech režimech na samozřejmém, anebo i nesamozřejmém danosti těchto institucí.

Stupeň uplatnění a povaha ochrany herních agend při sociální konstrukci institucí otevírá cestu ke srovnatelnému uchopování v přerodech opouštěných a nastolovaných uspořádání české společnosti. V uvažovaném případě umožnilo popisovat cesty mezi režimy způsobem, který má ukotvení v konzistentní teorii. Není to jediný možný popis, ale vyjadřuje snad některé

---

uplatňování liberálního modelu. „V osmdesátých letech ovšem jak západní, tak východní typ etatismu zjevně dosáhl svým mezí, vysoký stupeň ekonomické regulace ... zapříčinil jejich neschopnost vyrovnávat se s požadavky kvalitativně nové mezinárodní dělby práce, která je založena na rychlé globální komunikační a dopravní infrastruktuře a která umožňuje globálně neomezený tok zboží a kapitálu. Tato nová vlna globalizace znamená začátek další liberalistické fáze modernizace, která následuje po období etatistickém.“ Šrubař: *Longue durée, cyklicita a sociální transformace*. 1993.

důležité souvislosti proměn postkomunistických zemí. Ukážu, že čtyři dvojice typických ochranných agend, práv a svobod – vstup/výstup, stěžování/hlasování, ukotvení/zveřejnění a kázeň/soud – lze považovat za „písmena“ institucionální abecedy. S využitím těchto ochranných agend je možné ústavy, statuty, organizační či jiné řády libovolných sociálních útvarů (jejich kvaziústavy) skládat z institutů a dílčích pravidel hry popisujících věcně jejich agendu.²⁷ Aby takto projektované institucionální rámce vnitřní i vnější koordinace byly respektovány, jsou navrhované instituty a pravidla hry doplňovány procedurálními popisy jejich uplatňování anebo se na ně vztahují obecnější právní normy stanovující přípustné procedury. Uvažované procedurální popisy využívají výše uvažovanou institucionální abecedu typických ochranných agend. Proto se takto chráněné agendy mohou účastníkům jevit jako dané a momentálně nezměnitelné. Sestavování statutů a řádů s použitím ochranných agend se řídí koordinačním kódem. Z úvah o institucionální abecedě a kódech organizací vyvodím konstitutivní rysy rozeznávaných zřízení: ústavního a budovatelského. Zvažovaná alternativní pojetí státního uspořádání využívají odlišné typy ochranných agend pro vládnutí a vlastnění. Jsou založena, jak jsem již dříve naznačil, na převaze protikladných herních rámování: (i) na zastupování, anebo na vedoucí úloze a (ii) na soukromém podnikání, anebo na ústředním plánování.

Alternativa budovatelského a ústavního zřízení

Alternativa budovatelského a ústavního zřízení není samozřejmě objevem této práce. Prokážu, že spoluutvářela již obsah scénářů zásadních proměn. Tak mohl být postaven nejprve pokrokový socialismus proti zahnívajícím kapitalismu a později demokracie proti totalitě. Mohly vystupovat jako soupeřící vize vtělené do revolučních či evolučních příběhů, které stálo za to uskutečňovat. Doktrinálně zvýrazňovaný protiklad těchto pojetí je při studiu přerodů české společnosti tak samozřejmý, že jeho význam a konkrétní dopady na inscenování obou přerodů i výslednou podobu nových režimů může snadno unikat pozornosti. Abych naopak roli tohoto protikladu zdůraznil, postupoval jsem v empirické části tak, že v každé studované oblasti proměn oba přerody důsledně konfrontuji.

---

²⁷ V právníkové literatuře bývají *právní instituty* chápány buď jako soubory právních norem upravující stejnorodé vztahy: např. soukromé vlastnictví či veřejné zastupování, anebo jako pravidla, která představují užívaná právní řešení umožňující upravovat dílčím způsobem nejrůznější typy vztahů, např. institut smlouvy, neslučitelnosti funkcí apod. Boguszak a Čapek: *Teorie práva*. 1997.

Teorie ústavních a budovatelských zřízení staví na předpokladu, že možnost uskutečňování obou těchto zřízení je dána sémantikami, které mají společné jádro tvořené opozicemi. Toto jádro se prosazovalo v obou přerodech tak, že zřízení byla ontologizována. Aktéři věřili, že uvažované kladné a záporné ideální konstrukty popisují podstatu starého i nového zřízení. Ta pak mohla být v přerodech také obráceně černobíle hodnocena. Vytvářený zásadní rozdíl mezi zřízeními zmocňoval revolucionáře k činům.

Teorie ústavních a budovatelských zřízení musí dále ukázat, jak výbava alternativními zřízeními umožňovala aktérům sehrát proměnu režimu, i jak mohl být nový, již normalizovaný režim posléze učiněn relativně stabilním. Konečně by teorie měla odhalit i meze této stability, které poukazují ke zvrtnosti výsledků přerodu v titulu této monografie vyjadřované jako cesta tam a zpátky.

V ústavním zřízení jsou vládnutí i vlastnění založena dominantně na zastupování a podnikání. Počítá se zde s tím, že způsobilosti nakládat s osobami i se statky se zde získávají na bázi smlouvy v otevřené politické a hospodářské soutěži. Přitom musejí být právně vytvořeny podmínky k tomu, aby se zneužívání takto získávaných způsobilostí stejně jako smluvních závazků hráčům nevyplácelo, tj. aby bylo oportunně i koordinačně nákladné. Ustavování právního rámování, které nutí oprávněné vládce vládnout a vlastníky vlastnit odpovědně, popřípadě nezasahovat do způsobilostí druhých, spadá do problematiky dělby státní moci mezi zákonodárnou, výkonnou a soudní moc. Spočívá v zavádění ochran způsobilostí a závazků v nerovných i rovných vztazích, které zásadním způsobem koordinačně ztěžují jejich zneužívání. Činí toto zneužívání koordinačně i oportunně nákladným, a tedy i nemyslitelným, nevýhodným, trestným, morálně odsouzeníhodným apod. V ohrožení se ústavní režim ocitá všude tam, kde disproporce mezi režimem a zřízením diskredituje zřízení jako takové a umožňuje společenské prosazení vize alternativního – např. budovatelského zřízení.

Pro budovatelské zřízení jsou naopak typické herní rámce vedoucí úlohy a ústředního plánování. Má se zde za to, že určité osoby či skupiny mají výlučné poslání odhalit faleš ústavního zřízení, vládnout a uskutečňovat společenské vlastnictví ústředním plánováním. Studium selhání dřívějších jen jakoby ústavních režimů ukázalo správný směr revolučních proměn společností. Osoby a skupiny, které odhalily pravou vykořisťovatelskou podstatu ústavních, alias buržoazních režimů, mohou společnost

řídít i vést vytýčeným směrem. Takto ustavená výlučná způsobilost vést ostatní v revolučních proměnách a plánovitě budovat nové harmoničtější zřízení musí být chráněna před nepřáteli pokroku.

Typy zřízení

<i>Zdroj způsobilosti</i> →	<i>Historické poslání</i>	<i>Konkurenční hra (politická soutěž a trhy)</i>
<i>Herní rámce vládnutí a vlastnění</i> ↓		
Vedení a plánování	Budovatelské	
Zastupování a podnikání		Ústavní

Danost organismů svobody a nesvobody

Dlouho jsem neměl tušení, jak provedu závěrečné srovnání natolik kontrastních proměn české společnosti. Nakonec jsem se rozhodl zhodnotit své přednášky o cestě do socialismu a o cestě zpět do kapitalismu, které jsem připravil pro seminář studentského sdružení Biograf, pro Centrum pro teoretická studia a pro Ústav soudobých dějin. V těchto vystoupeních jsem se spontánně pokoušel řešit klíčovou záhadu propojující oba přerody: **Proč a za jakých okolností v zásadě titíž lidé sehrávají dějinné události tak, že se jednou připravují o svobodu a podruhé si ji naopak osvojují?** Tato otázka mě v průběhu celého vyšetřování nutila k tomu, abych zkoumal, jak se účastníci proměn vzájemně organizovali a ovlivňovali při sehrávání pro ně důležitých záležitostí. Přitom jsem se znovu a znovu přesvědčoval, že právě způsoby organizování určovaly jak niterný, tak i meziosobní rozměr jejich svobody i nesvobody.

Společenské vědy si oblíbily pojem *mechanismus*, přestože všichni vědí, že v sociálním dění nic doopravdy mechanického není. Dají se v něm ovšem najít sebereprodukcující poměrně tuhé formy organizování, které mohou určovat sociální dění, ale také se samy mohou měnit. Budu o nich v této práci dále důsledně hovořit jako o *organismech*, i když nás to občas bude tahat za uši. Jsou-li uvažované postupy organizování dostatečně tuhé – dané – nutí lidské mysli při rozumění dění a rozvrhování scénářů jednání, aby je respektovaly podobně jako plyn „respektuje“ mechanismus trysky a pohání letadlo.²⁸ Uvažované organismy se ovšem také mohou vnitřně proměňovat či mohou být otevřeně či skrytě, plynule či skokem vytěsňovány jinými organismy. Záhada flexibility české společnosti v druhé polovině 20. století se

²⁸ Viz Uskutečňování příležitostí, 7.2.

mi v této herně koordinační perspektivě začala proto jevit takto: Organismy svobody v moderních²⁹ společnostech neustále soupeří s organismy nesvobody. Převaha jedné je založena na jejich dobové nezpochybnitelné přesvědčivosti – již dříve zmiňované danosti. Takováto samozřejmá platnost v očích aktérů sociálního a historického dění zajišťuje těmto organismům respekt při volbě a jednání. Způsobuje, že si lidé jednou vzájemně osvojují niternou i meziosobní svobodu, a podruhé se naopak o svobodu připravují. Srovnávání obou jinak v mnoha ohledech nesrovnatelných českých přerodů tak mohlo být v poslední kapitole empirické části završeno tím, že se v ní pokouším objasnit hlavní rysy danosti nejen dobové se prosazujících organismů, ale i přerodových cest.

Právo představuje nepochybně důležitou součást danosti organismů svobody a nesvobody. Neutváří ji však zcela. Vedle formálních institucionálních rámců existují ještě velmi vlivné neformální či poloformální institucionální rámce, které jsou pro studované režimy rovněž konstitutivní. Jejich vzájemný vztah přitom bývá více či méně určován vzájemným zakrýváním. Toto z hlediska studia nepřijemné zakrývání mne mnohdy nutilo hledat za fasádou podstatné stínové dění. Deklarovaná svoboda může zakrývat nesvobodu, anebo naopak zjevná nesvoboda může vytvářet nezjevné prostory pro relativní svobodu. Danost organismů svobody a nesvobody dále může spočívat významně také v síle přesvědčivosti vyprávění a mýtů, které představují duální, na institucích poměrně nezávislý zdroj jejich danosti. Přes uvedené výhrady rozhodný význam pro tuto práci mělo právě studium právních pramenů a práva. Takto zvolená strategie snad také mírnila moji jinak značnou závislost na pracích zhruba stovky historiků.

Ústavní a budovatelské zřízení – shrnutí teorie

V teoretické části práce uvádím již příslibené odvození ústavního a budovatelského zřízení z povahy koordinačních principů a historického poslání. Ústavní a budovatelská zřízení zde představují epistemologicky založenou alternativu dvou pojetí společenského uspořádání společností, které svůj

²⁹ Pro moderní společnosti je charakteristické to, že postupně opouštěly pojmání svého řádu jako jednou pro vždy daného a prosazovalo se v nich naopak pojetí proměnlivého řádu. V dnešních tzv. postmoderních či pozdně moderních společnostech se vědomí zvažované proměnlivosti řádu ovšem ještě dále prohlubuje. V mém chápání se proto jejich modernost spíše posiluje, než že byla nahrazována jiným principem sebeorganizace. Ve starší pracích, abych předešel možným pojmovým konfúzím, jsem opozici tradiční a moderní společnost nahrazoval raději opozicí starosvětské a novosvětské společnosti. Viz též *Zdynamičtění společnosti*, 7.3.

řád nahlíží jako proměnlivý. Tato alternativa je umožněna sémantikami, které mají společné jádro, tvořené opozicemi. Myšlená zřízení se mohla díky tomuto epistemologickému základu koordinačně uplatňovat či se stále uplatňují více způsoby. S jejich výbavou individuální i kolektivní osoby v řádných dobách uskutečňovaly jednou socialismus a podruhé kapitalismus. V mimořádných dobách zvrátů tato pojetí tvořila obsah konkrétních vizí revolučních sil, a tak vytyčovala cesty české společnosti do socialismu (1945–1953) i cestu zpět do kapitalismu (1989–1993). Režimy československého kapitalismu první republiky, poválečného socialismu či českého kapitalismu konce tisíciletí ovšem tak vyhraněně protikladné jako uvažovaná zřízení nebyly a ani nemohly být. Mezi zřízením coby uskutečňovaným pojetím a režimem coby jeho uskutečněním inscenací lidských záležitostí existuje, jak jsem již konstatoval, totiž vždy jen přibližná korespondence. Disproporce mezi zřízením a režimem bývá v budovatelských zřízeních z pochopitelných důvodů ovšem výraznější. Tato zřízení si totiž konstitutivně nekladou přísné nároky na zachovávání takové korespondence.

Následující tabulka přehledně uvádí opozice, které sytí alternativy ústavního a budovatelského zřízení:

Typy ústavního zřízení		
<i>Zřízení</i>	<i>Budovatelské</i>	<i>Ústavní</i>
Klíčový herní rámec zřízení	Pevný svazek sociálních skupin	Právní stát svobodných občanů
Zdroj svrchovanosti	Avantgarda pracujícího lidu	Lid složený z občanů
Rozdělování způsobilosti	Spravování nomenklatury	Ústavní soutěže (Volby a trhy)
Složky státní moci	Nadřazená paralelní moc, státní správa a ozbrojené síly	Zákonodárná, výkonná a soudní moc
Koordinace složek moci	Hierarchické vyvažování	Dělba moci
<i>Instituce zřízení</i>		
Herní rámce vlastnění	Ústřední plánování	Soukromé podnikání
Instituty vlastnictví	Společenské vlastnictví	Soukromé vlastnictví
Herní rámce vládnutí	Vedoucí úloha	Veřejné zastupování
Instituty vládnutí	Procedurálně nespecifikované	Procedurálně specifikované

Přerod z ústavního do budovatelského režimu se z perspektivy uvažované alternativy zřízení jeví jako záležitost nejen osvojování velkého příběhu

přerodu a zvládnutí průvodní přerodové anomie, ale též jako problém vybudování nadřazené paralelní moci současně spolu s vyřazením otevřených soutěží ze hry či jejich vytěsnění do stínových oblastí. Symetricky vzato, přerody do ústavního zřízení vyžadují osvojení příběhu návratu k ústavnímu zřízení, zvládnutí přerodové anomie, a především obnovení soutěží, oddělení samosprávy a státní správy i obnovení organismů věrohodného vyvažování státní moci. Z této perspektivy nahlížím přerody v následující empirické části knihy.

Nejprve probírám herní rámování obou přerodů ve velmocenských bojích socialistického a kapitalistického bloku, v bojích revolučních mýtů a doktrín i v ústavách. Pak se v další kapitole zabývám proměnami politické a hospodářské soutěže. Následuje pojednání o proměnách složek státní moci na cestě do socialismu a zpět do kapitalismu. Až na závěr vlastní rekonstrukce podávám ucelené rekonstrukce uvažovaných přerodů v podobě rámcových hypotéz. Nakonec v šesté kapitole *Srovnání nesrovnatelných přerodů* porovnávám jak zdroje danosti cest k těmto zřízením, tak povahu danosti normálního každodenního života v těchto zřízeních.

* * *

Každému zastánci ústavního zřízení se již na první pohled jeví budovatelský režim funkčně i morálně velmi podezřelý. Uvažme však, že ústavní zřízení je kritickým způsobem závislé na dlouhodobém a efektivním fungování všech svých institucí a férovosti obou klíčových ústavních soutěží: hospodářské i politické. Není-li tento předpoklad splněn, rodí se v lůně ústavního zřízení spontánně neústavní formy ovládnutí, které vážným způsobem narušují jeho samozřejmou danost. Vůdcovské silové řešení, které přináší budovatelské zřízení, se pak může jevit „oprávněně“ nadějným prostředkem pro obnovu řádu. Slibuje, že zharmonizuje společnost. Je třeba ovšem mít na paměti i dvě strašlivé světové války, které poskytly ještě „hmamatelnější důkaz“ selhávání ústavních režimů než hospodářské krize.

PROMĚNY HERNÍHO RÁMOVÁNÍ SOCIALISTICKÉHO A KAPITALISTICKÉHO PŘERODU

V úvodní kapitole empirické části knihy se věnuji obecně proměnám herního rámování přerodů. Vnější kontext přerodů Československa a České republiky se pokouším zachytit v oddíle *Velmocenské boje socialistického a kapitalistického bloku*. V mezinárodní oblasti jsem ovšem neprováděl původní bádání, a proto nabízím jen kompilaci cizích myšlenek. Obecné narativní rámování přerodů představuji v oddíle *Boje doktrín revolučních mýtů*. Charakterizuji zde na základě empirické sondy v hlavních rysech proměny dominantních vizí přerodů. Následuje oddíl *Proměny ústavně daných herních rámců*, kde podávám ucelený – byť hrubý – obraz vývoje ústavních poměrů, který určoval život obyvatel Československa a České republiky od jejich vzniku. Poslední oddíl, jak naznačuje už jeho název *Přerodová zákonodárná a nařizovací činnost*, souhrnně charakterizuje proměny právního systému v obou přerodech.

2.1 Velmocenské boje socialistického a kapitalistického bloku

Na zásadní proměny Československa v druhé polovině dvacátého století je možné oprávněně pohlížet také jako na dílčí proměny provázející velmocenské boje socialistického a kapitalistického bloku. Tyto bloky se vytvořily po druhé světové válce. Vtiskly ráz světové politice a založily dlouhé období zvláštní mírové koexistence založené na vzájemném odstrašování. Československý socialistický přerod tvoří v této perspektivě součást formování sovětského bloku. Kapitalistický přerod se tu jeví naopak jako fáze zániku bloků, kterou vyvolal rozpad sovětského bloku a posléze i Sovětského svazu. Jedná se o alternativní, stejně oprávněnou perspektivu vůči perspektivě této knihy, která soustřeďuje svou pozornost především na proměny zřízení a režimů Československa a České republiky. Sovětský blok se zrodil ze dvou světových válek, jeho rozpad však naštěstí proběhl vcelku mírumilovně.

Ve velmocenském světě lze poměrně snadno odhlížet od jeho strategických nuancí a popisovat hlavní herní rámce v jejich proměně. Tato snad-

nost je dítkem dříve kritizované teze: „Kdo má moc, je všemocný.“ Slabiny této mocenské teze se v tomto případě projevují v nesnadném problému odhalování organismů, které propojují velmocenské hry s jejich národními protějšky. Předkládaná studie by se stala úplnější, kdyby nabízela zároveň i rekonstrukci výkonu vedoucí úlohy Sovětského svazu vůči socialistickému Československu, zaručující bloku stabilitu a „bojovou“ akceschopnost.³⁰

Mezinárodní vztahy byly ve světové válce i po jejím skončení ještě zřetelněji určované „právem“ silnějšího, než je obvyklé v mírových dobách. Uvedené „právo“ obecně rámuje institucionalizovanou diplomacií, a nikoli naopak. Nacházíme zde při studiu celou řadu dalších institucí a právních ujednání regulující silové vztahy. Ani ve svém souhrnu však dodnes tyto doplňky nemění mocenskou povahu mezinárodních vztahů. Nevytvářejí právní svět, podobající se právnímu státu, který se opírá o všemi uznávanou soudní autoritu chránící práva a svobody zúčastněných.³¹

Velmocenskou hru rozehranou kolem druhé světové války zásadním způsobem určovalo dohodnuté spojení zemí s ústavním (Velká Británie a USA) a s budovatelským režimem (SSSR) proti bloku zemí s neústavními režimy (Německo³², Itálie a Japonsko). Jednalo se od samého počátku o svou povahou nestabilní spojení dvou přirozených, válkou odlišně postižených soupeřů. Odůvodněné bylo především bojem se společným nepřítelem. Společné vítězství v takovémto případě nutně podkopalo dočasně výhodné spojení. Pro spolupráci hovořila potřeba míru po

³⁰ Představu o povaze výkonu vedoucí úlohy Sovětského svazu vůči satelitním lidově demokratickým republikám si lze utvořit na základě dvoudílné sbírky 645 dokumentů z ruských archivů, kterou připravil kolektiv historiků pod vedením G. P. Muraškova. K tomuto období vyšla ještě jedna stejně rozsáhlá sbírka dokumentů připravená týměž kolektivem – Sovietskij faktor v vostočnoj Evrope: 1944–1948. Tom I a Sovietskij faktor v vostočnoj Evrope: 1949–1953. Tom II. 2002. Tyto sbírky, jakkoli výběr dokumentů může být sporný, by si zasloužily, aby byly podrobeny jako celek důkladné diskurzivní analýze. Volokotin, Muraško, Noskova a Pokivajlova: Vostočnaja Evropa v dokumentach Rossijskich archivov. Tom I 1944–1948. 1997; Volokotin, Muraško, Noskova a Pokivajlova: Vostočnaja Evropa v dokumentach Rossijskich archivov. Tom II. 1949–1953. 1998.

³¹ Hrůznost druhé světové války ovšem vytvořila silnou společenskou objednávku po změně čistě mocenské logiky mezinárodních vztahů a nastolení elementárních právních poměrů. V tomto ohledu měla velký význam Všeobecné deklarace lidských práv. Byla ovšem přijata 10. prosince 1948, v době, kdy byla v Československu, ale i v sousedních zemích lidská práva již hrubě pošlapávána.

³² Problém zařazení fašistických režimů mezi budovatelské diskutují na začátku knihy jen okrajově v souvislosti s teoriemi totalitarismu. Nerad bych se k tomuto problému bez důkladného studia herních rámců těchto režimů závazněji vylovoval. Viz Alternativa budovatelského a ústavního zřízení, Část I. a též Křen: Velké interpretace velkých historických příběhů. 2001.

dlouholeté válce. Vítězstvím obnažené konflikty zájmů se týkaly v daném případě vyřešení otázky samotného Německa, rozsahu a podoby teritoriálních zisků mocností ve východní a střední Evropě a nakonec i rozdělení sfér vlivu ve světě v rámci souběžně probíhající dekolonizace. V této hře šlo nejen o bohatství – klíčové byly zdroje surovin (např. arabská naftová pole) –, ale také o záruky bezpečnosti soupeřivých spojenců. Mezinárodní geopolitika se zde střetávala s národní demopolitikou, ve které se hrálo o to, jaký typ režimu – ústavní, anebo neústavní – se uplatní.³³ Bloková polarizace, v níž tento střet – viděno zpětně – logicky vyústil, vlastně ustavila zvláštní synergií demopolitiky a geopolitiky, protože základem přínaléžitosti do bloku se stala podoba uskutečňovaného zřízení. Současně se tak vytvořily bloky jako teritoriálně homogenní oblasti s protikladnými režimy.

Hlavní rysy mírové koexistence, výstižně pojmenované jako *studená válka*³⁴, tvořily:

- (a) rámování blokového konfliktu v doktrínách NATO a Varšavské smlouvy (zadržování komunismu versus zamezování agresivnosti světového imperialismu) a atomové „závody ve zbrojení“,
- (b) velmocenské soupeření v oblastech třetího světa,
- (c) poměrně nestabilní konsolidace ústavních režimů v některých zemích západního bloku (Francie, Itálie) vytvářející značný prostor pro neloajální opozici,
- (d) vojensky zvládané krize novopečených budovatelských režimů (NDR 1953, Maďarsko 1956, Československo 1968, Polsko 1981),
- (e) organismy udržování blokového konfliktu v latentním stavu (konflikt byl neustále rozehráván, ale současně byl také urovnáván).

Obě válkou zrozené supervelmoci Sovětský svaz a USA musely řešit svým způsobem obdobné problémy: (i) jak zachovávat identitu bloku a posilovat jeho hospodářskou sílu,³⁵ (ii) jak obhájit svou vedoucí úlohu v bloku,³⁶ a (iii) jak blok učinit akceschopným v složitých mocenských

³³ Francouzská vládní krize (květen 1947) končící neúspěchem komunistů měla zřejmě pro dobovou interpretaci československé politické situace v únoru 1948 větší význam než děje např. v Maďarsku anebo v Polsku.

³⁴ Viz dále Kronika mezinárodních vztahů 1943–1955, 2.1.

³⁵ Již v přerodových letech vznikly blokové instituce RVHP (1949), NATO (1949), Západoevropská unie (1954) a Varšavská smlouva (1955).

³⁶ Vedoucí úloha Sovětského svazu byla později ohrožována Čínou vedenou Mao Ce-tungem, ale také neloajalitou některých zemí. Sovětskému vlivu se vymkla Jugoslávie. Typickým „enfant terrible“ bloku se stalo např. silně autoritářské Rumunsko.

hrách aktivně rozvíjených v diplomatické, vojenské, ale též mediální a hospodářské rovině. Řešit je ovšem musely v podmínkách odlišných zřízení a režimů, které nabízely ve velmocenských hrách odlišné srovnatelné výhody. Budovatelský režim se na první pohled a situačně sice vždy zdál mnohem výhodnější pro rozvíjení velmocenských her, ale této interpretaci nedávají za pravdu ani výsledky druhé světové války, ani konečné zhroucení sovětského bloku. Ustavení sovětského bloku a jeho uvedení do akceschopnosti vedlo k prosazení představ o nevyhnutelnosti třetí světové války i dvou „teorií“: o neustále se zostřujícím třídním boji a o jediné třeba i nuceně synchronizované cestě k socialismu a škodlivosti národních zvláštností.

Cesta do socialismu jako souběh velmocenských
a národních her

Kronika mezinárodních vztahů 1943-1955

<i>Roky</i>	<i>Vztahy mocností</i>	<i>SSSR a rodící se socialistický blok</i>	<i>Československé poměry a vztahy</i>
1943	Porážky u Kurska Rozpuštění Kominterny Teheránská konference (listopad)	Přerušení vztahů SSSR s polským exilem	Moskva: Českosloven- sko-sovětská smlouva (prosinec)
1944	Balkánské tažení a tzv. Procentová dohoda	Osvobození Polska, Bulharska, Rumun- ska, části Maďarska	Ustoupení od nároku na Zakarpatskou Ukrajinu a Slovenska
1945	Kapitulace Německa a Japonska Jaltská dohoda (únor) Vznik OSN (duben) Postupimská dohoda (červenec) Svržení atomové bomby na Hirošimu	Volební vítězství pravice v Maďarsku	Moskevská jednání (březen), Osvobození ČSR Rudou armádou (květen) Volná ruka pro odsun Němců Rozsáhlé znárodňování
1946	Kennanova teze o sovětském expanzionismu (únor) Výrok o „železně oponě“ (březen)	Mocenský zvrat - Jugoslávie, Albánie, Bulharsko	Volební vítězství komunistů v českých zemích (květen)

<i>Roky</i>	<i>Vztahy mocností</i>	<i>SSSR a rodící se socialistický blok</i>	<i>Československé poměry a vztahy</i>
1947	Trumanova doktrína zadržování komunismu (březen) Doktrína agresivního imperialismu (září) Pařížská mírová konference (říjen)	Mocenský zvrat – Polsko Zákaz Marshallova plánu (červenec) Vznik Informbyra (září)	Dovozy obilí a pětiletá smlouva se SSSR (prosinec), vstup do OSN
1948	Londýnská konference (únor) Blokáda Berlína (červen) Zvrat v politice SSSR ve vztahu k Izraeli	Mocenský zvrat – Rumunsko Roztržka s Jugoslávií (květen)	Mocenský zvrat – ČSR (únor)
1949	Vznik NATO SSSR: atomová bomba Vznik NSR (září) a NDR (říjen)	Vznik RVHP (leden) Mocenský zvrat v Maďarsku Zastavení pomoci Řecku, vznik ČLR	Sovětské porady
1950	Korejská válka	Spojenecká smlouva SSSR s Čínou	
1951	SSSR: urychlení příprav na válečné střetnutí s „anglo-americkým“ imperialismem		Monstrproces se Slánským
1953	Mocenský boj po Stalinově smrti	Pokus o kontrarevoluční puč v NDR	Bouře kolem měnové reformy
1955		Vznik Varšavské smlouvy	
1956	Odhalení Stalinova teroru na XX. sjezdu KSSS	Maďarské povstání a polské události	

Tzv. lidově demokratický vývoj zemí střední a východní Evropy byl součástí sovětské poválečné velmocenské hry pouze do té doby, než s konečnou platností převládla během let 1946 až 1947 logika polarizace do bloků.³⁷ Vítězným velmocím šlo pak už jen o to, jak se podaří vyřešit problém Německa a Rakouska, bezprostředně po válce rozparcelovaných do okupačních zón. Země uznávané patřící do jednotlivých bloků byly v rámci blokové hry pragmaticky ponechány na pospas svým hegemonům. Řecko bylo chladnokrevně přenecháno Západu, stejně jako Československo v roce

³⁷ Sovětský svaz v přípravě na poválečná vyjednávání v květnu 1945 rozpustil Kominternu. Již v září 1947 ovšem vzniká její nástupce, Informbyro.

1948 Sovětskému svazu. Výjimkami, potvrzujícími pravidlo, se staly Finsko a Jugoslávie. Ve Finsku vznikl režim s výrazně omezenou svrchovaností, ale též s omezeným pluralismem, který se asi nejvíce podobal původním Benešovým vizím poválečného Československa. Jugoslávie s vyvzdorovaným, nezávislým budovatelským režimem se ubránila Sovětskému svazu a dlouhých čtyřicet let lavírovala mezi Západem a východním blokem.

Československou cestu do socialismu poznamenala významně Smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi ČSR a SSSR z roku 1943, která měla zakládat zvláštní, na západních spojencích nezávislé a personálně zaručované (vztahy Stalina a Beneše) postavení Československa vůči SSSR. Po skončení války následovala tzv. národní a demokratická revoluce (1945), jejímiž klíčovými agendami bylo nejen obnovení československé státnosti a hospodářství, ale též odsun Němců³⁸ a rozsáhlé znárodnování. Tato revoluce přerostla po únoru 1948 v revoluci socialistickou. Završena byla v padesátých letech sovětizací režimu pod patronací sovětských poradců. Po smrti Stalina a Gottwalda se nový režim postupně normalizoval.

Československá cesta do socialismu byla na začátku spoluurčovaná vizí lidově demokratického zřízení, které nabízelo „třetí cestu“. Toto zřízení mělo zachovávat ústavní principy, ale současně se spoléhalo na to, že zavedením vybraných organismů budovatelského zřízení budou odstraněny neuspokojivé vlastnosti předválečných ústavních režimů. Tato kultivace se měla týkat zejména organizace hospodářství na tržním principu. Podobné vize třetí cesty založené na státním intervencionismu a znárodnění se prosazovaly v poválečné době nejen v Československu. Hlásila se k nim většina

---

³⁸ Celkem bylo do Německa vysídleno asi 2 700 000 osob. V českých zemích zůstalo zhruba 1,8 % německých obyvatel. Vynucené transfery obyvatelstva byly zhruba od roku 1942 normální součástí diskurzu protinacistických mocností i odbojových hnutí, když plánovaly svou poválečnou bezpečnost. Odvolávaly se na kolektivní vinu za genocidu. Pojem *odsun* byl užit i v Postupimské dohodě, která upravovala vztahy vítězných mocností a poraženého Německa. Viděno z dnešního hlediska, které neuznává kolektivní vinu a zdůrazňuje ochranu práv a svobod občanů, jednalo se o vyhnání. V poválečné perspektivě to byl pochopitelný, avšak nepřiliš prozíravý akt. Od protivníka přejímal krajní způsob řešení národnostních konfliktů. Rozmnožoval válečná utrpení a nutně vyvolával ducha odvety. Viz též: Tišíc let česko-německých vztahů: Data, jména a fakta k politickému, kulturnímu a církevnímu vývoji v českých zemích. 1991; Kučera: Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva. Problémy jejich přesného vyčíslení. 1992; Právní aspekty odsunu sudetských Němců: Sborník. 1995; Pešek: 20. století – doba nucených migrací, vyhnání a transferů. 2002; Brandes: Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tchechoslowakei und aus dem Polen. 2001.

evropských západních zemí. Tyto vize přispěly v dlouhodobějším výhledu ke konsolidaci Západu na bázi sociálního státu. Impuls pro tento vývoj kapitalistického bloku poskytl již Marshallův plán, který měl zabránit opakování nešťastného poválečného vývoje Evropy po první světové válce.

Zatímco důležitá souvislost mezi mezinárodním zvratem v polovině roku 1947 a českým únorem 1948 není z kroniky na první pohled zřejmá, je v ní naopak nápadná těsná časová koincidence dvou jednání, zapojujících Československo do sovětské sféry vlivu. Jde o časový souběh československých jednání v Moskvě v roce 1943 a 1945 s mezinárodními konferencemi v Teheránu a Jaltě v týchž letech, které vedly k dohodám mezi spojenci. Je třeba říci, že tato jednání nejen osudově připoutala Československo sovětské sféře vlivu a posléze k socialistickému bloku, ale také výrazně přispěla k obnovení teritoriální celistvosti ČSR.³⁹ Post skriptum je patrná tendence zlehčovat problém sjednocení Československa. Proto se může prezidentem Benešem zvolená strategie poněkud neprávem jevit jako prvoplánově neprozíravá, sobecká a slabošská (snaha zachovat si výsadní postavení a odčinit Mnichov). Československo mělo v rámci velmocenské hry nejspíš jen velice malou šanci na uhájení své úplné svrchovanosti. Čeští politici i veřejnost v Československu osvobozeném a dočasně obsazeném Rudou armádou volili po neblahých zkušenostech se Západem jednoduše strategii „bližší košile než kabát“.

Organismy výkonu vedoucí úlohy Sovětského svazu vůči zemím socialistického bloku zůstávají zatím málo osvětlené. Od roku 1947 shrávaly v této oblasti klíčovou roli výlučné vztahy komunistických stran organizované na bázi osobního styku komunistických vůdců a v rámci Informbyra.⁴⁰ Poměrně nezávisle a účinně fungovalo vedení v oblasti ozbrojených sil, zejména tajných služeb a armády. Oblast těsně ovládanou sovětským vedením tvořil i zbrojní výzkum a výroba. Fasáda blokového plánovacího systému, vytvářená Radou vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), byla soudržná kvůli všeobecné surovinové závislosti zemí socialistického bloku na Sovětském svazu.⁴¹ Jeho diplomatické mise představovaly ve všech lidových demokraciích mnohdy rozhodná mocenská centra. Velvyslanec Sovětského svazu byl nejvyšším představitelem VKS(b) či později KSSS v zemi. Systém vysílaných

³⁹ Dokumenty č. 36, 38, 42, 63, 139, 164, 165 a 197 Volokotin, Muraško, Noskova a Pokivajlova: Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov. Tom I. 1944–1948. 1997.

⁴⁰ Sborník dokumentů k činnosti Informačního byra 1947–1956. 1968.

⁴¹ RVHP brzo po svém vzniku v lednu 1949 začala účinně tlačit na členské země, aby omezovaly svůj obchod s kapitalistickými zeměmi a výměnu zboží prováděly zejména mezi sebou.

poradců, který byl pohotově použit na začátku padesátých let pro zajištění vedoucí úlohy Sovětského svazu v jednotlivých zemích socialistického bloku, představoval zřejmě organismus přejatý z praxe ovládání sovětských autonomních republik.⁴² V rámci normalizace byl ovšem postupně nahrazován systémem blokových institucí: orgány RVHP, Varšavské smlouvy, agentury typu časopisu Otázky míru a socialismu atd.⁴³

Cesta do kapitalismu jako součást rozpadu sovětského bloku

Kronika mezinárodních vztahů 1981–1995

Roky	Vztahy mocností	SSSR a postsocialistické země	České zahraniční vztahy
1981	Konec detanté (Afgánistán, potlačení Solidarity)		
1983	Rozmístění raket středního doletu v NDR a ČSSR		
1986		Gorbačovova perestrojka	
1987	Dohoda o stažení a likvidaci raket středního doletu		Kontakty západních politiků s Chartou 77
1988	Dohoda o stažení vojsk z Afganistanu, jednostranné ozbrojení SSSR	Zrušeno oddělení ÚV KSSS pro vztahy s komunistickými stranami států východní Evropy Polsko: dohoda o „kulatém stolu“	
1989	Dohoda na Vídeňské schůzce KBSE, stahování sovětských vojsk z Maďarska a NDR, přestřižení ostatných drátů na hranicích železné opony	Rozhovory u kulatého stolu, volby v Polsku, kulatý stůl v Maďarsku, veřejné odvolání Brežněvovy doktríny, volební vítězství Solidarity, pád Berlínské zdi	Palachův týden demonstrací Sametová revoluce

⁴² Velvyslanci působící v socialistickém Československu byli většinou ve své dřívější kariéře vedoucími tajemníky takovýchto republik nebo autonomních oblastí.

⁴³ I při studiu těchto organismů bych asi věnoval mimořádnou pozornost sovětskému spravování „satelitních“ nomenklatur a praktikám dohledu. Filtzer: *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour*

<i>Roky</i>	<i>Vztahy mocností</i>	<i>SSSR a postsocialistické země</i>	<i>České zahraniční vztahy</i>
1990	Sjednocení Německa, smlouva o omezení konvenčních ozbrojených sil, sovětská podpora akce proti Iráku, dohoda START I	Vyhlášení nezávislosti Litvy	Zahraníční cesta prezidenta Havla do Německa a omluva, dohoda o odchodu sovětských vojsk, přistoupení k dohodám s mezinárodními organizacemi
1991	Zrušení Varšavské smlouvy	Rozpad Sovětského svazu	Dokončení odchodu sovětských vojáků, dohoda o přidruženém členství k ES, dohoda o obchodních vztazích s USA
1992			Dohoda o dobrém sousedství s Německem
1993			Česká republika přijata do OSN
1994		Projekt Partnerství pro mír	
1995		Sjednání Středoevropské dohody o volném obchodu	Evropská dohoda mezi ČR a EU

Dobovou daností, která však je dnes již nesamozřejmá, byla neobyčejná vnitřní stabilita sovětského režimu. Z ní se odvozovala pevnost jeho mocenského bloku. Mezinárodně dané potřeby konsolidace bloku ovšem také zpětně stabilizovaly sovětský režim. Ocital se opakovaně v problémech jen v době výměn vedení (smrt Stalina, nástup a pád Chruščova a jeho nahrazení Brežněvovým vedením atd.). Popsané kruhové jištění stability přestalo plnit svou roli na konci osmdesátých let (smrt Andropova, Černěnka a nástup Gorbačova). Rozpad bloku nakonec odstartovala především neochota či vnitřní slabost Sovětského svazu obnovovat svou vedoucí úlohu v bloku dříve osvědčenými mocenskými způsoby. Odpoví-

---

and the Restoration of the Stalinist System after World War II. 2002; Knight: The KGB, Police and Politics in the Soviet Union. 1988; Vykoukal, Litera and Tejchman: Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1999. 2000, s. 81–88.

dala Gorbačovově snaze o přestavbu SSSR. „Proč si soudruzi neudělají u sebe pořádek a házejí nás přes palubu!“, tak zřejmě vnímali Gorbačovovu novou politiku vůči spřáteleným socialistickým zemím Erich Honecker a Gustáv Husák coby vůdci dobře konsolidovaných režimů v NDR a v Československu.

Gorbačovova perestrojka se opírala o vizi spojenou s doktrínou rozvinutého socialismu. Ta však již nepředstavovala v zemích socialistického bloku skutečnou výzvu. Nová byla snad jen jeho vize společného tzv. Evropského domu. Tato doktrína přinesla Gorbačovovi na Západě ohromnou prestiž. Nabízela ovšem také hospodářskými krizemi sužovanému Polsku a Maďarsku příležitosti, aby usilovaly o svou národní nezávislost. Nehodlám v této práci nabízet vlastní vysvětlení, proč po více jak šedesáti letech relativní stability došlo k tak klíčové proměně sebepojetí Sovětského svazu jako velmocí. Jisté je, že se bolševický stát trvale potýkal s chronickými obtížemi, do kterých sovětské hospodářství a správu uváděla od samotného počátku praxe plánování. Avšak tzv. Doktrína rozvinutého socialismu⁴⁴ – oficiálně přijatá na XXIV. sjezdu KSSS (1971) – vyřadila ze hry transcendentní úběžník komunismu jako završující fáze vývoje společnosti.⁴⁵ Položila důraz na evoluční proměnu společnosti působením vědecko-technické revoluce. Maně tím připravovala režim o své ukotvení v revolučním mýtu vyššího stupně tak, jak o něm budu dále hovořit.⁴⁶ Na konci osmdesátých let byly neobvyklé jen dvě okolnosti: vystupňované obtíže Sovětského svazu při udržování kroku s USA v závodech ve zbrojení a hrozivě prudký hospodářský vzestup Číny založený na rozvoji podnikání.

Jestliže Sovětský svaz zhruba od roku 1986 svou pasivitou vypadl z role vykonavatele vedoucí úlohy vůči zemím socialistického bloku, neznamenalo to, že úměrně tomu jeho vedoucí úloha ztrácela svůj význam pro udržování stability tehdejších režimů. Byla dále inscenována. Proto byla – dokonce docela důkladně – po vzoru SSSR připravována českosloven-

---

⁴⁴ Za jejího autora je považován Fjodor Burljacki, avšak na konci 60. letech takřkajíc visela ve vzduchu. Svědčí o tom například práce Radovana Rychty *Civilizácia na rázcestí*. Zvažovaná koncepce byla původně i v Sovětském svazu spojována s reformním úsilím. Konec mu učinila zřejmě naše nezdařená reforma a invaze do Československa v roce 1968. Richta: *Civilizácia na rázcestí*. 1966.

⁴⁵ Na 21. sjezdu KSSS bylo stanoveno, že existují tři fáze ve vývoji společnosti: (i) budování základů socialismu, (ii) budování vyspělé socialistické společnosti, tj. materiálně-technické základny komunismu a (iii) samotného komunismu.

⁴⁶ Viz Srovnání s jádrovým příběhem revoluce, 2.2.

ská hospodářská přestavba. Zároveň se ale také formoval „neostalinský trojúhelník“ zahrnující vedle ČSSR též NDR a Rumunsko. Bází pro tento obranný manévř se měla stát kompromisní teze: Sovětský svaz a ČSSR sledují stejné cíle, ale při jiných výchozích podmínkách, které vysvětlují rozdílnost užitých metod. Ironií osudu v zásadě stejná teze, která měla Československu po válce zajistit možnost nepřijmout slepě sovětský vzor, po čtyřiceti letech měla umožnit se jej držet, i když jej samotný Sovětský svaz opouštěl. Cesty československých politiků do Moskvy, ale i sovětských politiků do Prahy se v letech 1987–1988 nicméně množily. Docházelo k obměnám na vedoucích pozicích československého státu. Sovětská moc nezacházela v nové politice až tak daleko, aby se nepokoušela mít své lidi ve vedení komunistické strany a státu. Tuzemští politici z pochopitelných důvodů vyhledávali v nejisté době ovšem také podporu u formující se opozice vůči Gorbačovovi (u Ligačevova křídla).

„Skandální“ vývoj událostí v Polsku a Maďarsku v roce 1989 učinil pasivitu Sovětského svazu zřejmou. Českoslovenští komunističtí vůdci společně s vedením NDR a Rumunska na to reagovali nesmělými pokusy vyprovokovat mocenské ambice Sovětského svazu a docílit odsouzení vývoje v Polsku a Maďarsku. Neuspěli. Místo toho v červenci 1989, po masakru v gruzínském Tbilisi, po čínském masakru na pekingském náměstí Tchien-an-men, po prohraných volbách v Polsku a po společném přestřížení hraničních ostnatých drátů ministry zahraničí Maďarska a Rakouska Gyulou Hornem a Aloisem Mockem, byla na zasedání politického konzultačního výboru Varšavské smlouvy okázala odvolána Brežněvova doktrína.

Uvážíme-li, že se v letech 1989–1991 zhroutil svět odhadem 400 milionů lidí, bez toho, že by došlo k rozsáhlým válečným konfliktům, lze tento fakt považovat za malý zázrak. Přerod České republiky se stal součástí tohoto vývoje událostí. Nesehrál v něm ovšem důležitou roli. Československo neprorázelo cestu ze sovětského bloku jako Polsko a Maďarsko, ani neotevíralo naléhavě staré dluhy z druhé světové války v podobě rozděleného Německa, ani nemohlo sehrát průkopnickou roli při rozpadu Sovětského svazu, jak to učinila Litva. Jestliže Češi a Slováci přesto zaujali v jisté době výrazně světová média, je třeba tento úspěch připisat na vrub inscenaci českých revolučních proměn v brilantní režii Václava Havla a poněkud více kontroverzní inscenaci ekonomické reformy a rozpadu Československa v režii Václava Klause (resp. Vladimíra Mečiara).

2.2 Boje doktrín a revolučních mýtů

Přerody jsou zažívané dramaticky, protože v nich bojují společenské síly prosazující zřízení nového řádu se silami opouštějícími klíčová postavení v řádu minulém. Tento boj společenských sil se odehrává na dvou rovinách: (i) doktrinální a historicko-dramatické⁴⁷ a (ii) politicko-správný. V prvním případě spolu bojují doktríny zakládající nový řád a líčení eroze starého a zrodu nového zřízení. V druhém případě se rozhoduje o podobě institucí a o významných pozicích v těchto institucích. Zde se budu zabývat bojem doktrín, inspirovaných historií, a z nich odvozovaných prorockých scénářů přeměny řádu. Budu toto soupeření nahlížet jako boj o definiční a zejména osudovou moc. Narativní osudová moc⁴⁸ poskytuje revoluční straně klíčovou strategickou výhodu v boji: zásadním způsobem zvětšuje její manévrovací prostor na úkor soupeřů. Vítězící strana získává klíčová režijní oprávnění týkající se inscenace přerodového dění. Tato oprávnění nejsou však neomezená. Jedna věc je úspěšné osvojování osudové a definiční moci a druhá je hodnota těchto doktrín a historií jako výbavy umožňující uskutečňovat deklarované směřování k vyšší společnosti. Snadno totiž může docházet k tomu, že prorocké scénáře společnosti ordinují proměny, které jsou neproveditelné z důvodů vysokých koordinačních nákladů či principiální nerealnosti prosazovaných záměrů a vizí.

Doktríny zřízení představují argumentačně ucelené soustavy tezí vykazující se odborností. Zdůvodňují správnost hlášených tezí jejich přesažným významem pro blaho lidstva, společnosti či společenství. Doktríny zpravidla v sobě zahrnují v nějaké podobě inspirované historie a na ně navazující kladné i záporné prorocké vize. Například sociální doktrína může

---

⁴⁷ Běžnější je přístup, který tematizuje tento problém pomocí pojmu *ideologie*. Pracovali jej Karel Marx, Karl Mannheim, představitelé frankfurtské školy Herbert Marcuse a Jürgen Habermas. Dále se k ideologiím hlásí antropolog Clifford Geertz a nejnověji například Faircloughova kritická diskurzivní analýza. Na tuto povýšce kritikou tradice jenom volně a kriticky navazují. Pojmy *doktrína*, *inspirovaná historie* a *prorocký scénář* mi dovolují opustit příliš ideologicky zatížený pojem *ideologie*. Místo něho operuji s argumentativně ustavovanými doktrínami a s narativně konstituovanými historiemi a mýty. Mannheim: *Ideologie a utopie*. 1991; Ricoeur: *Lectures on Ideology and Utopia*. 1986; Geertz: *The Interpretation of Cultures*. 1973; Fairclough: *Representations of Change in Neo-liberal Discourse*. 2000.

⁴⁸ Osudovost je ustavovaná zvláštním druhem vyprávění: mýty zrodu anebo přerodu. Způsobuje zastínění stranického uvažování o jednání prorockým uvažováním v termínech nadějného směřování a věrnosti výlučnému poslání. Kdo se tomuto poslání jakkoli zpronevěřuje, nežije v Pravdě, ani není svobodný či spravedlivý. Viz více *Institucionální a narativní moc*, 8.3.

obsahovat teze dovozující, jaká je správná dělba sociální odpovědnosti za život ve společnosti mezi jednotlivce, jejich společenství a stát. Zároveň ale také ukazuje, jaké záporné důsledky pro společnost mělo její dosavadní nerespektování i jaké příznivé šance se lidstvu jejím užitím otevírají. Tak se může podle odlišných doktrín stát táž vize sociálního státu jednou tím největším společenským dobrem a podruhé naopak zlem.

Studium doktrín inspirovaných historií a prorockých scénářů přeměny ztěžuje fakt, že nejsou navzájem rozlišené. Spékají se mnoha způsoby závisle na okolnostech své prezentace (mítinky, psané programy, sborové diskuse apod.). Pro koexistenci doktrín a žitých historií je podle teorie duálního sociálního konstruktivismu charakteristické, že zásadní proměny společnosti figurují či tvarují již zmíněné přerodové mýty či mýty zrodu.⁴⁹ Umožňují propojovat minulé, přítomné a budoucí události s upravovanými doktrínami, historiemi a scénáři v jednom společném „logo-mytickém“ rámování. Francois Furet v souvislosti se socialistickým přerodem např. hovoří o sugestivní doktríně vyvolávající za pochodu věroučnou iluzi o tom, že komunismus odpovídá nutnému vývoji historického rozumu. Diktatura proletariátu zde má proto vědeckou funkci. Popsaná komunistická iluze tedy jen „nedoprovázela“ historii komunismu, spíše ji vytvářela.⁵⁰

Roli doktrín inspirovaných historií, prorockých scénářů a přerodových mýtů jsem studoval tak, že jsem nejprve sestavoval kroniku doktrín, válek a revolucí. Potom jsem se v rámci specializované sondy pokusil uceleně rekonstruovat narativní rámování obou přerodů.

Kronika boje doktrín, válek a revolucí

Hypotéza o společné sémantice v pozadí socialistického a kapitalistického přerodu, určující jejich směrnicí,⁵¹ byla jedním z důvodů, proč jsem začal uvažovat o srovnání těchto přerodů. Berou-li se čistě jako ideální konstrukty, je patrné, že vize nových zřízení se ustavovaly v obou případech opozicemi vůči schematickým konstrukcím starého režimu. Užití opozice přitom byly totožné, avšak byly převráceně, bílo-černě hodnocené. Stará společnost určená černými póly opozic se proměňovala, když šla k bílým pólům. Na cestě k socialismu bylo třeba nahradit škodlivý trh všemocným a blahodárným ústředním plánováním. Na cestě zpět bylo naopak nutné

⁴⁹ Viz Přerody a jejich mytické rámování, 7.4.

⁵⁰ Furet: *The Passing of an Illusion. The Idea of Communism in the Twentieth Century*. 1999, s. ix.

⁵¹ Viz *Společné rysy a odlišnosti socialistického a kapitalistického přerodu*, 1.1.

zrušit škodlivé plánování a nahradit je stejně všemocným a blahodárným trhem. A tak bych mohl pokračovat. Již v úvodní kapitole jsem identifikoval následující opozice uvažované sémantiky:

Sémantika převodů

<i>Oblasti</i>	<i>Kapitalismus</i>	<i>Socialismus</i>
Hospodářská	Trh se soukromým vlastnictvím	Ústřední plánování se společenským vlastnictvím
Politická	Zastupitelská demokracie a konstitucionalismus	Demokratický centralismus a vedoucí úloha strany
Správní	Oddělení správy a samosprávy	Jednotná veřejná správa
Právní	Oddělování veřejného a soukromého práva	Třídní pojetí práva
Vědecká	Autonomní sociální vědy (ekonomie)	Vědecký marxismus
Kulturní	Kulturní modernismus	Socialistický realismus
Etická	Individuální a sociální odpovědnost	Společenská solidarita

Uvedené opozice vyhocovala – kromě mytického rámování revolučních příběhů – i celá řada doktrín. Jejich sled zasazený do kontextu převratných událostí charakterizuje v hrubých rysech následující tabulka:

Kronika boje doktrín, válek a revolucí

<i>Kdy</i>	<i>Do</i>	<i>Událost</i>
1800		Revoluční mýtus Francouzské revoluce
1850/00	1950	Marxismus-leninismus (Marx, Lenin, Stalin)
1870/00		Neoliberalismus (Menger, Pareto, von Mises a další)
1914/00	1918/00	První světová válka
1917/00		Velká říjnová revoluce
1918/00	1920/04	První národně demokratická revoluce (Československo) a budování státu
1920/00	1945/00	Fašistický korporativismus (Mussolini, Hitler)
1929/00		Světová hospodářská krize
1930/00	1939/00	Státní intervencionismus a zrod sociálního státu (Keynes, Beveridge a další)
1933/00		Hitlerova nacionálně sociální revoluce
1933/00	1945/00	Založení Sudetoněmecké strany
1938/00		Zrada západních spojenců a německá okupace

<i>Kdy</i>	<i>Do</i>	<i>Událost</i>
1939/08	1945/00	Druhá světová válka
1945/00	1948/02	Druhá národně demokratická revoluce (ČSR)
1948/00	1985/00	Socialistická revoluce a studená válka bloků
1953/00		Destalinizace a odhalení teroru spjatého s kultem osobnosti
1960/00	1969/00	Socialismus s lidskou tváří, rozvinutý socialismus a reformní komunismus (Burlackij, Rychta a další)
1968/00		Nezdařená reforma tzv. Pražského jara
1970/00	1979/00	Neoliberální odvrát od státu (Hayek, Friedman, Reagan, Thatcherová a další)
1970/01	1990/00	Disidentská lidská práva a nepolitická politika (Sacharov, Michnik, Havel a další)
1985/03		Perestrojka v SSSR
1989/00		Transformace zemí socialistického bloku (sametová revoluce)
1990/00		Komunitarismus, ekologismus a „třetí cesta“ (Etzioni, Giddens, Taylor a další)
1991/08		Rozpad SSSR a jeho transformace

I tato zjednodušující kronika ukazuje, že kořeny socialisticko-kapitalistické sémantiky sahají v doktrínální úrovni daleko do předminulého století ještě před Francouzskou revolucí. Konec 19. století byl poznamenán výrazným doktrínálním i narativním přezbrojením. V situaci, kdy základ Marxovy ekonomické teorie v pracovní teorii hodnoty byl jednoznačně překonán marginalismem, Lenin přeformuloval marxistickou doktrínu. Jejím jádrem se stal revoluční, povýtce do sféry politické situovaný návodný scénář cesty do socialismu a komunismu. Tato inovace způsobila odštěpení komunistického hnutí od socialistického, které tak ovšem ztratilo jasné doktrínální zázemí. V první polovině dvacátého století se ještě zrodily dvě další důležité doktríny: italský fašistický korporativismus a po velké hospodářské krizi keynesiánský státní intervencionismus. Obě doktríny připisovaly rozhodný význam státu.

Sovětský marxismus-leninismus opozici socialismu a kapitalismu ještě vyhroutil. V druhé světové válce jím vyzbrojený Sovětský svaz zvítězil nad fašistickým Německem. Marxismus-leninismus se stal, jak si není nutné v Česku připomínat, oficiální doktrínou sovětského socialistického bloku.⁵²

⁵² François Furet připisuje světovým válkám při prosazování myšlenky komunismu rozhodný význam.

První světová válka „měla na svědomí“ Velkou říjnovou revoluci, která vyvolala velkou vlnu šíření ideje

V západním kapitalistickém bloku se ujala naopak více alternativa nabídnutá Keynesovým státním intervencionismem. V šedesátých letech se rozvinula v úspěšnou doktrínu sociálního státu.

Dění uvnitř východního, socialistického bloku určovaly socialistické revoluce z konce čtyřicátých let. V padesátých letech zde došlo k destalinizaci a také k prvním vojensky potlačeným povstáním (NDR, 1953 a Maďarsko, 1956). Komunistická doktrína byla v rámci destalinizace sahající až do šedesátých let revidována. Hledala se pro ni pod heslem reformy alternativa. V kronice se proto dostaly do sousedství doktríny socialismu s lidskou tváří, reformního komunismu a opožděná Gorbačovova perestrojka. Myšlenkově sem patří rovněž koncepce rozvinutého socialismu, která se stala oficiální doktrínou Brežněvovy vlády a inspirovala politiku „detanté“. V kapitalistických přerodech východoevropských zemí se již uplatňovaly alternativní doktríny konce sedmdesátých let: disidentská, povýtce morální doktrína lidských práv, a doktrína neoliberálního odvratu od státu, která určovala vývoj západního světa v osmdesátých letech.

Českou doktrínální scénu první poloviny dvacátého století výrazně určovaly ovšem také střety nacionalistických doktrín čechoslovakismu, sudetoněmeckého a slovenského nacionalismu. Z hospodářského i politického hlediska byl významný doktrínálně nevyhraněný, zato morálně artikulo-vaný Masarykův humanismus. Proto po nedůstojném zhroucení československé státnosti v roce 1939, usnadněném neloajalitou sudetských Němců i Slováků, a po osvobození Československa Rudou armádou mohla komunistická strana povstat jako fénix z popela coby vlastník jediné zřetelné doktríny. V mytickém převleku národně demokratické revoluce tato doktrína strhávala na stranu komunistů rozhodnou osudovou moc.⁵³ Kronika zaznamenává i znatelný český příspěvek k reformnímu komunismu

---

komunismu. Druhá světová válka vyvolala pro nás osudnou další vlnu jejího šíření. François Furet spatřuje začátek konce výše uvažované komunistické iluze – komunismus v ní odpovídá nutnému vývoji historického rozumu – v destalinizaci, která vyústila na XX. sjezdu KSSS k odhalení státního teroru. Furet: *The Passing of an Illusion. The Idea of Communism in the Twentieth Century*. 1999, s. 19, 451.

⁵³ Popisovaný střet ústavních a budovatelských režimů, či Šrubařův střet liberálních a etatistických modelů industriální společnosti přisuzuje nacionalistickým doktrínám spíše vedlejší roli. Rozhodný význam z hlediska long durée je zde přiznáván modernizaci. Kolega Jiří Vykoukal mě ovšem upozornil na klamavost této perspektivy. V pozadí „ochoty“ přejímat ústavní anebo budovatelské vize zřízení se mohla v obou případech skrývat obhajoba národního zájmu. Nejvýrazněji na spojení mezi národní emancipací a modernizací upozornil Arnošt Gellner. Jeho inspirativní teorie národa umožňuje nahlížet oba procesy – modernizaci a nacionalizaci – jako rub a líc jedné mince. Gellner: *Národy a nacionalismus*. 1993.

v podobě doktríny socialismu s lidskou tváří, která se vymezovala vůči stalinismu 50. let. Historicky významnějším doktrinálním příspěvkem, který se dočasně prosazoval v kapitalistickém přerodu, byla ovšem nepolitická doktrína lidských práv Charty 77 čerpající inspiraci z teorií totalitarismu. Ve vlastním přerodu byla tato doktrína nicméně rychle zastíněna podstatně praktičtější a návodnější doktrínou neoliberálního odvratu od státu. Ta umožňovala pro veřejnost přijatelněji konstruovat radikální opozici socialismu a kapitalismu, o níž se přerodové mýty zásadní kapitalistické proměny Československa opíraly.

Překotný vnější příklon veřejnosti k neoliberální doktríně odvratu od státu – většina obyvatelstva se hlásila k pravici, přestože zastávala v sociální oblasti spíše levicové názory⁵⁴ – připomíná stejně chvatný poválečný příklon veřejnosti ke komunismu v roce 1948. I když se oba uvažované doktrinální zvraty dají zasadit do historické linie evropských událostí a proměn doktrín, vítězství takto výrazně kontradiktorních doktrín tím ještě není vysvětleno. Zdroje této jedinečnosti mohou být spojovány i s jedinečnou cestou české společnosti dějinami 20. století. Viděno z odstupu prokazovala česká společnost opakovaně zřetelnou vůli přizpůsobit se dějinnému proudu tak, aby se vyhnula „zbytečným“ obětím. Nicméně popisovaná náhlá vítězství vyhraněné protikladných doktrín v české společnosti byla především vítězstvím sugestivních líčení osudu země. Čerpala svou sílu z důvěryhodných narativních scénářů popisujících, jak bude česká společnost vyvedena jako celek ze slepé uličky do nového socialistického, resp. staronového kapitalistického, na Východě, resp. na Západě prosperujícího řádu. Dále se předkládaná sonda pokouší tato narativní rámování empiricky vyšetřovat a porovnávat.

Sonda rekonstruuující narativní rámování přerodů

Narativní rámování zásadní společenské proměny je dobře patrné na komunistických ústavách. Vstupuje do nich v podobě rozsáhlých „Prohlášení“ jako cizí prvek. Lze je snadno nalézt i v příležitostných projevech politických vůdců na nejrůznějších mítincích, kde si politici mohli dovolit působit na posluchače zejména sugestivitou vyprávění. V oficiálních dokumentech ovšem bývá toto historické rámování více či méně vytěsňeno do

---

⁵⁴ Tento často komentovaný výsledek výzkumů veřejného mínění z prvních let transformace přestával platit někdy kolem roku 1993, kdy se veřejnost postupně začala odklánět od věroučného vyznávání neoliberálních principů. Např. Večerník: Markets and People. 1996, s. 223–228.

samozeřejmého, avšak nerozváděného historického kontextu. Skrytý historický kontext může ovšem navzdory své „utajenosti“ také silně působit. Je jen mimoděk aktualizován v rámci četby či poslechu, a nevyvolává proto otazníky. Je s ním zacházeno jako s předem daným, a tak může být i přijímán. Z metodologického hlediska pro mě tak ovšem vyvstával problém, jak rekonstruovat něco, co je v textu přítomno mnohdy jen jako zvláštní potencialita, uskutečňující se četbou či poslechem.

Rekonstrukce narativních rámování zásadních společenských proměn není ovšem snadná ani tam, kde jsou tato rámování díky svým neklamným příznakům dobře zřetelná. V přerodu i v normalizaci spolu diskurzivně soupeří neoddělitelně mýty jak se svými antimýty⁵⁵, tak i s alternativními mýty. Ani doktríny a historie nebývají v dokumentech sloužících k oslovení veřejnosti podrobně, uceleně a odděleně představované. Každá jejich rekonstrukce při pluralitě relevantních dokumentů je proto výraznou interpretací. Zároveň je ale také vstupenkou do současně probíhajícího „boje“ doktrín a historií. Nemůže být proto nestranná a nemůže mít ani nestranné čtenáře.

Oficiální texty samy sebe zpravidla představují jako neprůstřelné argumentace. Závěry zde bývají okázale vyvozovány z historických evidencí tak, aby čtenáři nemohli získat podezření, že mluvčí pouze fabulují. Klíčové narativní rámování většiny koncepčních textů se tak dostává vně merita záležitostí. Není rozvinuto, popřípadě je pouze k němu odkazováno jako k samozřejmě zaručeným, či dokonce zákonitým dějinným či společenským danostem. Jen v případech, kdy se mluvčí nemohou spoléhat na posluchačskou loajalitu vůči osudové moci svého líčení, či se pokoušejí posluchače mobilizovat, posilují své šance vsouváním dramatických narativů a jednoznačných historických rekapitulací – uzávěrů. Popisovaná dramatizace je rétorickou strategií, která ustavuje mimořádnost události. Ta se vzápětí stává hlavním argumentem pro volbu mimořádných prostředků při řešení vzniklých problémů. Takto „zdůvodněná“ mimořádnost prostředků zpětně ovšem stvrzuje danost mimořádných událostí i dramatickosti projevu. Naznačená kruhovost konstituce mimořádných událostí, mimořádných prostředků a dramatického líčení ne náhodou připomíná v epistemologii známou⁵⁶ kruhovost konstitutivní souvztažnosti zkoumaných fakt, metod jejich zkoumání a teorie. Vědci nemohou čistě z fakt odvozovat metody

⁵⁵ Antimýty ničí konkrétní vize mýtů především tím, že popírají smysluplnost zkoušek a rizik podstupovaných ve jménu takových vizí.

⁵⁶ Panofsky: Význam ve výtvarném umění. 1981.

a z nálezů získaných těmito metodami teorie, protože jediné ve světle teorií vědí, co jsou fakta hodná empirického zkoumání. Podobně platí, že jediné v perspektivě dramatického líčení mluvčí i posluchači vědí, co jsou mimořádné události i jaké mimořádné prostředky se hodí k jejich zvládnutí.

Jestliže doktrinálně vyhraněný přerodový mýtus nabízí světlo v temnotách běhu zlomových událostí, dochází ke zřetelnému přechýlení z reflexivního modu děláni historie do intervenčního modu užití doktrín při děláni historie. Popisovaný přesun od řeči a textů k činům je významnou složkou každého přerodu. V případě socialistických přerodů byl učiněn základem revoluční teorie marxismu-leninismu. Tzv. kritérium praxe totiž patřilo mezi jeho nezpochybnitelné principy. Přerodová strana mohla díky uplatňování kritéria praxe vykazovat své historické poslání nejen revolučním mýtem, ale také revolučními postupy. Revoluční mýtus se přitom za pochodu rozvíjel, upravoval a fázoval tak, aby si vzájemně odpovídalo líčení změn a užití prostředky. Konflikty spojené s vyháněním tzv. kulaků z gruntů vykazovaly zostřující se třídní boj na vesnici. Ten zpětně i následně vykazoval nutnost posilování vedoucí úlohy strany a správnost jejího programu kolektivizace vesnice. Kolektivizace ovšem představovala další zákonitou etapu socialistické revoluce. V popsáném zdvojování zdrojů danosti historického poslání přerodové strany – mýty a mimořádnými opatřeními – zřejmě musíme hledat podhoubí pro dočasně úspěšnou přerodovou symbiózu socialistických mobilizačních a teror zavádějících praktik.

Hlavním kritériem pro výběr rozebíraných textů jsem v předkládané sondě učinil podobnost institucionálních okolností jejich vzniku. Vsadil jsem na to, že podobné okolnosti srovnatelným způsobem evokují potřebu mluvčích opírat se o historické rámování. Rozebíral jsem standardní parlamentní proslovy prezidentů a předsedů vlád k parlamentu (vládní programy a klíčové prezidentské projevy).⁵⁷ Pominul jsem např. hlavní projevy politických vůdců na sjezdech a konferencích i volební programy politických stran. Dobové dokumenty jako např. Košický vládní program,

---

⁵⁷ **Rozebírané texty:** 28. 10. 1945 Benešova ústní zpráva v Národním shromáždění
 30. 10. 1945 Fierlingerovo vládní prohlášení
 08. 07. 1946 Gottwaldovo vládní prohlášení: budovatelský program
 10. 03. 1948 Gottwaldovo vládní prohlášení: akční program
 17. 06. 1948 Zápotockého vládní program
 15. 10. 1953 Prohlášení Širokého vlády
 13. 12. 1954 Prohlášení Širokého vlády
 19. 12. 1989 Čalfovo vládní prohlášení

prohlášení KSČ a OF z krátkého období mocenských zvratů apod. představovaly jen širší interpretační zázemí sondy.⁵⁸ Důkladná rekonstrukce historického a narativního rámování by samozřejmě musela vzít v potaz i starší konstitutivní texty přerodových stran (např. Komunistický manifest či Chartu 77) a celou řadu dalších dokumentů, které uznávaně sehrály významnou roli ve studovaných historických proměnách. Rozebíral jsem pouze texty vítězů. Navržené vyšetřování proto neumožňovalo sledovat uceleně zrod a působení antimýtů.

V dokumentech mě nezajímaly ani tak obsah doktrín, jako jimi líčené boje a soupeření.⁵⁹ Pokoušel jsem se zužítkovat všechny odkazy na historické události a vsunutá líčení událostí. V případě scénářů jsem věnoval pozornost jakýmkoli příznakům mytizace.⁶⁰ Samotná rekonstrukce narativního

---

23. 01. 1990	Havlova řeč ve Federálním shromáždění
29. 06. 1990	Čalfovo vládní prohlášení
03. 07. 1990	Havlova řeč ve Federálním shromáždění
30. 08. 1990	Scénář ekonomické reformy
25. 06. 1992	Havlova řeč ve Federálním shromáždění
16. 07. 1992	Klausovo vládní prohlášení
Červenec 1996	Klausovo vládní prohlášení

⁵⁸ Jmenovitě se jednalo o tyto kurzivou vyznačené texty:

- 5. 04. 1945 *Košický vládní program*
- 9. 05. 1948 *Prohlášení z ústavy*
- 9. 05. 1960 *Prohlášení z ústavy*
- Duben 1968 *Akční program KSČ*
- Prosinec 1970 *Poučení z krizového vývoje...*
- 1. 01. 1977 *Prohlášení Charty 77*
- 29. 06. 1989 *Text petice Několik vět*
- 10. 12. 1989 *Program OF: Co jsme?*
- 16. 12. 1992 *Prohlášení z ústavy*

⁵⁹ Při probírání principů ústavnosti a budovatelství v minulé kapitole jsem již nepřímo zaujal stanovisko k dobově prosazovaným doktrínám a jejich střetům. Citované pasáže, stejně jako celé moje pojednání stěží mohou aspirovat na doktrinální neutralnost, přestože diskurzivní zvyklosti mě nutí hrát hru na neutralnost

⁶⁰ Např. ve vládním prohlášení Širokého vlády z roku 1953 čteme: „*Opierajúc sa o silnú vôľu robotníckej triedy a pracujúceho ľudu, budeme si vedieť poradiť s imperialistickými agentmi tak, ako sme to vedeli doteraz, a neúprosne rozdrvíme každého, kto by sa pokúsil v službách zahraničných imperialistov a vojnových štváčov zvrátiť naše ľudovodemokratické poriadky a ohroziť slobodu a samostatnosť našej vlasti.*“ Ve vládním prohlášení Klausovy vlády z roku 1992 se ovšem pasáže zřetelně poukazující k mytickému rámování nalézají podstatně hůře: „*Nyní – v těchto dnech, týdnech a měsících – se rozhoduje o politickém osudu České republiky, české společnosti, českého národa na dlouhá léta do budoucnosti. Jsme připraveni ujmout se v rámci naší způsobilosti nelehkých úkolů, které náš stát čekají, a prosíme vás, volené zástupce lidu, o souhlas, a vás, českou veřejnost, o pomoc a solidaritu.*“

rámování byla pak rozvržena do tří kroků. Nejprve jsem texty důkladně přečetl a průběžně okódoval. Pak jsem věnoval pozornost jejich slovníku (viz příloha č. 1). Ve třetím kroku jsem studoval narativní rámování explicitně přítomná v textech bez ohledu na to, zda se týkala minulosti či budoucnosti. Studium narácí mě vedlo k tomu, abych vyhodnocoval, jakým způsobem a v jaké míře je toto rámování v textech přítomné. Na první pohled totiž bylo zřejmé, že historicko-prorocká složka je v textech z padesátých let mnohem nápadnější. Popisované rozborů vyústily v rekonstrukci mytických rámování obou přerodů a jejich srovnání.

Interpretace pasáží se zřetelným narativním zázemím

Analýza slovníku potvrdila výrazné rozdíly v budovatelské a ústavní dikci. Budovatelská dikce vyjadřuje zřetelně menší věcnost a větší obřadnost – dnes se nám to jeví jako frázovitost – poválečného diskurzu. Je nabíledni, že tato obřadnost souvisela s nápadnější přítomností narativních složek. Frekventovaný *národ, vláda, pracující* a zejména *lid* zde vystupovali jako klíčoví aktéři historických dramát. V dalších rozbořech jsem se již snažil identifikovat pasáže, které jsou buď narativy, anebo je v nich narativní složka nepominutelná. Rozpoznávání těchto příběhově relevantních pasáží bylo snazší v programových prohlášeních ze čtyřicátých a padesátých let a obecně v prezidentských řečech. Naopak vládní prohlášení z devadesátých let činila v tomto ohledu značné potíže. Pokoušel jsem se nejprve na ně aplikovat kódy vyvinuté pro padesátá léta. Nešlo to z důvodu, který mě posléze donutil vytvořit v následujícím odstavci probíranou opozici revolučních a transformačních mýtů.

V *revolučních mýtech* jsou hlavními postavami kolektivní osoby: národy, proletariát, masy, kapitalisté či velkostatkáři. Zřetelné je, kdo a o co usiluje, kdo, komu a co zadává, kdo to přijímá, či nepřijímá,⁶¹ kdo je hrdina, jeho pomocník a kdo je škůdce či zrádce. Revoluční mýtus tyto velké hráče ustavuje tak, že jasně vyznačuje vítězíci MY a nepřátelské ONI odsouzené v mýtu k porážce, protože brání vzniku nového řádu. Vytváří svět, v němž „kdo není s námi, je proti nám“. *Transformační mýty* nejsou takto personifikované. Záporná fáze, zvrát do neštěstí (světská ztráta) je zde spojován především s neosobním deformovaným zřízením. Je třeba se utkat především se špatným fungováním společnosti v oblasti hospodářství. Musí dojít k transformaci, která bude spojena se značnými sociálními riziky. Úspěch této

⁶¹ Viz dále Rekonstrukce revolučního socialistického a transformačního kapitalistického mýtu, 2.2.

transformace bude podmíněn kontrolou velikosti jejích sociálních nákladů. Polarizace na strategické rivaly MY a ONI zde téměř mizí. Střetávají se tu zejména transformační opatření s neblahými důsledky, které mohou přechodně vyvolávat.

Nejprve jsem dokumenty jen intuitivně kódoval a za pochodu rekódoval, jak to umožňuje program ATLAS/ti. Takto vzniklé kódy jsem v následném kroku upravil formálně tak, že jsem jim vtiskl již zřetelnou a úplnou logiku (doplnil jsem je i kódy, které jsem v textu předtím neidentifikoval). Tyto nové kódy jsem použil pro další rekódování. Přitom jsem je znovu upravoval. Málo užívané jsem vyloučil či sloučil.

Logika vzniklé sestavy kódů navazuje v první řadě na Austinův rozdílení mezi lokucí a ilokucí.⁶² *Obsahové kódy* vyjadřují, co je sdělováno. Příležitostně užívané *modální kódy* naopak zachycují, v jakém poměru je pasáž vůči příjemci.

U obsahových kódů jsem rozlišil pasáže, které:

- (a) Sdělují, jak je, či jak bude dění především časově uspořádané (**sekvence**),
- (b) bilancují, líčí úspěchy, anebo selhání (**hodnocení**),
- (c) vymezují či dotvářejí herní rámec jako utkáni (**rámce utkáni**).

Se sekvencemi spojuji ty pasáže, které líčí historické sledy událostí (*líčení*), označují následující období a zvraty otevírající nové éry (*období*). Zařazoval jsem sem i *odhady* a *proroctví* pro následující období a fabulované *trendy* a *historické zákony*. Narativní rozměr těchto pasáží je zvláště patrný, jestliže pasáže sdělují, že popisované zákonitosti nebyly respektovány, a tím bylo poznamenáno minulé problematické období. Kódy hodnocení a rámců utkáni (viz tabulka) snad nepotřebují coby kategorie tak podrobný popis. Některé postupy rámování dějů utkáni, např. *My a spojenci*, či *mytické rámování* budou ostatně v dalším textu přiblíženy příklady.

Modální kódy byly užívané nezávisle na obsahových, ale pouze tam, kde se mi to jevílo jako nezbytné. Rozlišoval jsem pasáže, které označují *riziko* týkající se adresáta, anebo na něj apelují *autoritou*. Mohou také ospravedlňovat události či postupy v adresátových očích (*legitimace*), nebo vtahovat adresáta do mytického rámování tím, že jsou výzvou do vlastních řad (*výzvy k MY*), do nepřátelských řad (*výzvy k ONI*), anebo představují varování do vlastních řad (*Varování MY*).

---

⁶² Austin: Jak udělat něco slovy. 2000.

Přehled rozeznávaných kódů a jejich typický výskyt ukazuje následující tabulka:⁶³

Výskyt kódů popisujících narativní zázemí textů

Kódy	Počet	Kdy hlavně	Třída kódů	Kódy	Počet	Kdy hlavně	Třída kódů
Období	28	50 i 90	sekvence	Strategie MY	29	50	rámce utkání
Odhady a vize	26	90	sekvence	Lid jako suverén	22	50	rámce utkání
Líčení	16	50	sekvence	MY a spojenci rámování	16	50	rámce utkání
Trend a zákonitost	10	50	sekvence	MY reakce na ONI	13	50	rámce utkání
				MY a ONI	12	50	rámce utkání
				Strategie ONI	10	50	rámce utkání
Negativní dědictví	36	50 i 90	hodnocení	Krize a její zvládnání	5	90	rámce utkání
MY – bilance	19	50	hodnocení	Mytické rámování	34	50 i 90	rámce utkání
MY – úspěch	14	50	hodnocení	Riziko	38	90	modální
ONI – selhání	13	90	hodnocení	Autorita	19	50	modální
MY – selhání	8	50	hodnocení	Výzvy k MY	17	50 i 90	modální
ONI – bilance	6	50	hodnocení	Výzvy k ONI	5	50	modální
ONI – úspěch	4	50	hodnocení	Varování MY	4	50 i 90	modální
				Legitimace	4	50	modální

Z tabulky je zřejmé, že u většiny navržených kategorií převažují pasáže ze socialistických textů. Není to náhoda, jejich argumentace je totiž vesměs výrazně ukotvena v narativním rámování, například takto: *„Přitom byl lid k bývalým neomezeným vládcům velkomyslný. Znárodnil jejich majetek pouze zčásti a za znárodněné jim zaručil náhradu. Ponechal v rukou soukromých mnoho průmyslových a jiných podniků a znárodněním vůbec nezasáhl do oblasti velkoobchodu domácího, jakož i do vývozu a dovozu. Kapitalistům zůstala tedy i nadále možnost vydělávat, obchodovat a hromadit zisky.*

⁶³ Šedě (resp. šrafovaně) jsou zbarvena pole typická pro diskurz 40. a 50. (resp. 90.) let.

*A kapitalisté toho plně využili. Vrhli se v první řadě na obory, které byly z hlediska ziskového nejvýnosnější ...*⁶⁴

Nejprve si v tabulce budu všimnat nevybarvených polí. Společný výskyt některých typů pasáží nikoho zřejmě asi nepřekvapí. V padesátých i devadesátých letech se často hovořilo o *negativním dědictví*, které představovalo principiální selhání původního režimu i jej udržujících sil, které uváděly soustavně společnost do neštěstí vykořisťováním, ničivou válkou, strnulostí, neschopností rozvoje a bezprávím. Nacházel jsem zde samozřejmě výzvy do vlastních řad (*výzvy k MY*) i *varování*. Přerod byl v obou případech výrazně figurován volbami, které se opakovaly po dvou letech. Vedle těchto opakovaných událostí byly v padesátých letech rovněž důležité „zlomové sjezdy“. Kategorii *období* ovšem ustavovaly též revoluční události či jiné mytický rámované děje. Ospravedlňovaly totiž hovor o zásadně nových, ale také o přechodných obdobích:

*„Musí si uvědomit, že se u nás začíná budovat celá nová společenská morálka a že těmito opatřeními neměníme jen instituce, nýbrž chceme a musíme tvořit také nového člověka.“*⁶⁵

*„Privatizační proces musí být dokončen co nejdříve, neboť období předprivatizační nejistoty a neujasněnosti vlastnických vztahů ochromuje investiční a podnikatelskou aktivitu a racionální ekonomické chování podnikové sféry. Každý měsíc, ve kterém přetrvává takový stav, představuje pro národní hospodářství, a tím i pro nás pro všechny nenahraditelné ztráty.“*⁶⁶

Kategorie typické pro padesátá léta tvořily rozhodnou většinu zvolených kódů. V tom se odrazilo mnohem zjevnější ukotvení těchto textů v narativitě. V tomto bojovém utkání MY a ONI bylo důležité vytyčovat naši strategii (*strategie MY*), proti jejich nepřátelské strategii (*strategie ONI*). Také posluchači měli správně posuzovat vývoj konfliktu, vlastní i nepřátelské úspěchy a selhání, aby bylo možné získávat v boji výhody a dovést jej do vítězného konce. Hodně a obřadně se bilancovalo a hodnotilo. Do tohoto základního vzorce nejasně zapadala výrazně větší četnost historických *lícení*, zaštitování se *autoritou* a především dovolávání se historických *zákonitostí*. V případě historických *lícení* je vysvětlení jejich většího výskytu nasnadě. Zejména prezident Beneš, ale též předseda vlády Fierlinger museli ve svých poválečných vystoupeních popisovat rozsáhle historii národního odporu proti německým okupantům. Naopak zaštitování se *autoritou* (Leninem, stranou, sjezdy, sovětskými zkušenostmi) a odvolávání se na *zákonitosti* bylo typickým znakem ani ne tak celého

⁶⁴ Akční program ze dne 10. 3. 1948. (Citace původních dokumentů a výpovědí z obou sledovaných přerodů jsou pro odlišení uváděny v kurzivě.)

⁶⁵ Benešova ústní zpráva z 28. 10. 1945.

⁶⁶ Klausovo vládní prohlášení ze dne 13. 7. 1992.